

הגהות הגאון ר' אליהו מוילנא (הגר"א)

ר' אליהו ב"ר שלמה זלמן מוילנא נולד ביום הראשון לחג הפסח שנת ת"פ. כבר משחר ילדותו ניכר בגאונותו. בשנות נעוריו ערך גלות ונדד בכמה מדינות. אולם אין בידנו פרטים מדויקים על המקומות שבהם שהה, יש מסורות שונות בדבר. הגר"א חזר לווילנא ושמו נודע לתהילה בכל תפוצות ישראל, עד שנקרא בשם "הגאון מוילנא" או "הגאון" סתם. לפי המקובל, לימד הגר"א בשנים הראשונות, לאחר ששב לווילנא, בבית המדרש שיעורי תורה ברכים. אולם לאחר מכן היה לו בית מדרש בביתו, שם התפלל על פי דרכו ובו לימד תורה לתלמידיו המוכחרים. ועל כך ראה עוד לקמן. נפטר בג' דחול המועד סוכות שנת תקנ"ח.¹

א. לדרך פרסום כתבי הגר"א

הגר"א השאיר אחריו כתבים רבים,² חלקם כתב בעצמו וחלקם כתבו שומעי תורתו. לפי הידוע, העלה הגר"א את חידושיו על הכתב עד שהיה בן ארבעים, ומאז והלאה לא כתב יותר,³ וכל תורתו השמיע בעל פה. בין שומעי תורתו היו כאלה שהעבירו את הדברים הלאה בעל פה, והיו כאלה שהעלו אותם על הכתב. מכאן שחלק ניכר מדברי הגאון לא הגיע אלינו בצורה ישירה, אלא ע"י תלמידיו ששמעו זאת מפיו. ברור כי במקרה מעין זה יש אפשרות שהדברים יימסרו בצורה כלתי מדויקת. אפשרות זו תתחזק, אם נצריך לכך את העובדה שדברי הגר"א נאמרו בקיצור או ברמיזה, ולא קל להבינם.⁴ ואכן, על מידת הדיוק

1 על תולדותיו כתבו כמה חכמים. השתמשתי בעיקר בספר עליות אליהו, המכיל את עלית השער, מעלה הסולם, עלית קיר, וחבר יחד ע"י ר' יהושע העשיל לוויין, עם הוספות של חכמים, ירושלים, תש"ל; וכן בספר של ר' בצלאל לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים, תשכ"ח, מהדורה שנייה. עתה נדפס ספרו של ר"ד אליאך, הגאון, ירושלים, תשס"ב, ובכמה מקומות הוא דן בדברים שנגעו בהם, ואציין אליו במידת האפשר.

2 ראה: לנדוי, שם, פרק עשרים ושנים, עמ' רצב-שלב.

3 כך כתב ר' ישראל משקלוב בהקדמתו לספר פאת השלחן. וראה עוד: לנדוי, שם, עמ' רצה, הערה 1.

4 כך, לדוגמה, מצינו בספר באור על כמה אגדות, וילנא, תקס"א, דף ה ע"א: "רבינו הגדול אמר על זה המאמר בקיצור, וחזר ופירש לנו בזקנותו, באר היטב בדעתו הרחבה, ומי יכול לשער דחב לבבו כחול

וההבנה של מפרסמי תורתו של הגר"א, בין שפרסמו אותה בעל פה ובין שפרסמו אותה בכתב, נמתחה ביקורת.⁵ יש כמה דוגמאות לכך,⁶ ואנו נסתפק בדוגמאות שנתחדשו בתקופתנו.

החיבור הראשון של הגר"א שנתפרסם הוא פירושו למשלי, שנדפס חודשים ספורים לאחר מיתתו, בשנת תקנ"ח, ע"י תלמידו ר' מנחם משקלוב (להלן: רמ"מ). החיבור נכתב על יסוד דברים ששמע רמ"מ מהגר"א בעל פה. וכה כתב רמ"מ בהקדמתו:

ומודעא רבא לאורייתא שדברי הקבלה הנמצא בספר זה הוא לשונו הקדוש ממש, ומפיו יקרא אלי ואני כותב על הספר בדיו לפניו. כ"א באיזה דברים סתומים פרשתי דבריו לפי קט שכלי, שקבלתי מפיו ושמתי ציונים שני חצאי עגולים. אמנם זאת ידעתי שכמה דברים מן הפירוש שפרשתי סתימת דבריו אמרתי לפניו ונענע ראשו שכוונתי לכוונתו. אכן הנגלה מהפירוש, כמו ששמעתי מפיו כתבתי תיכף אח"כ בלשוני. ואחרי הודיעי כל זאת בקשתי מהקורא, שאם אחר שקראו כמה פעמים ימצא איזה מאמר מחוסר הבנה, או הלשון אינו סובל המאמר, יתלה האשמה בי, ואפשר לא השגתי דבריו מחמת קוצר המשיג ועומק המושג. וגם אפשר לפעמים שכחתי איזה דבר אף שכמה פעמים חזרתי לפניו, כי זמנין אמר לי שלא כתבתי כתקונו והעמדתי אצלי בגליון בפ"ע. וזאת ידוע כי א"א לאדם להמלט משגיאה... אך לא יתלה ח"ו בפה הקדוש והטהור פה המפיק מרגליות, כמפורסם, ששכלו ועומק בינתו ויראתו עלו למעלה על כל בני דורו ואשר היו לפניו כמה דורות. והדן אותי לכך זכות ידינוהו לכך זכות מן השמים.

למדנו מכאן שאף שרמ"מ שמע הדברים ישירות מפי הגר"א, וכתבם סמוך לשמיעה, בכל זאת חשש שמא יש בדברים שכתב משום אי דיוק, ושמא שגה בהבנת דברי הגר"א. ואכן ר' יהושע העשיל לוויין כתב כמה דברי ביקורת על מהדורה זו: "מעט לא כיוון המסדר להשמיע יפה כפי ששמע מהגאון נ"ע אשר דעת שפתיו ברור מללו ובא ואראך כי לא

אשר על שפת הים, אפס קצוהו תראה". והובא גם בעלית קיר (לעיל הערה 1), אות כד. לעניין דברים שבעל פה, ראה: לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' רצו, הערה 11, שהביא מספר הליקוטים כתב יד (ראה תיאורו שם, עמ' ת, מס' 5): "והנה שמועה שמעתי מתלמידי החסיד המפורסם שלנו", והואיל ואין השמועה נראית לו, הוא מוסיף: "ואפשר שהם שגו ולא שמעו בכיחור".

6 ראה: ר"ק כהנא, לחקר ביאורי הגר"א, ת"א, תשי"ז, עמ' יג-מ, שהביא כמה דברי ביקורת כנגד אלו שפרסמו חיבורים שונים של הגר"א, וכן הצביע על כמה אי דיוקים שהיו בהם. כגון: בעמ' טז-יח הביא את דברי הביקורת שכתבו בני הגר"א כנגד גיסם ר' משה מפינסק, שהכין את פירוש הגר"א למשניות סדר זרעים, הנקרא שנות אליהו. דבריהם נכתבו בהקדמה ל"באור על כמה אגדות", וילנא, תק"ס. וראה גם דבריו הקשים כנגד מהדורה זו של ר' ישראל משקלוב בהקדמה לספר תלקין חזתין על מסכת שקלים. החיבור וההקדמה נדפסו גם בשי"מ וילנא. וראה בעניין זה גם לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' שג, הערה 2. יש לציין כי חיבורו של ר"ק כהנא נתפרסם שנים עם הוספות ותיקונים במסכת שביעית מן תלמוד ירושלמי עם הגהות הגר"א וביאור הגר"א ולקט ביאורים, ירושלים, תשי"מ, בסוף הספר מעמ' קצג ואילך.

7 כי אם; היינו, יש דברים שר' מנחם כתבם מפי הגר"א, אבל הוסיף עליהם פירושים משלו.

הדפסה ברזולוציית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות כן התכנה
עמודים בתולדות הספר העברי - הגהות ומגיהים שפיגל, יעקב שמואל עמוד מס: 417 הודפס ע"י אוצר החכמה

דקדק להביא כמה מאמר חז"ל בלשונם, או: "וכן השמיט להביא מדברי חז"ל במקום שהיה לו ראייה מדבריהם", או: "העתיק גם ממכתבים ולא כל הספר יצא מפי הגאון אליו, כי הגאון בכתב יד קדשו ממש כתב להיפך".⁸

אולם יתר על כן. גם אחרים שמעו את פירוש הגאון לספר זה, וע"י כך נשתמרו בידנו כמה נוסחאות והעתקות לפירוש. ר"מ פיליפ, שהוציא לאור בשנת תש"ס מהדורה מתוקנת של הפירוש, על פי כתבי היד וההוצאות השונות, כתב דברים קשים כנגד מהדורתו של רמ"מ:⁹

בעשרות פסוקים לא דק רמ"מ להעתיקם כלשון הכתוב, ובמספר מקומות הביא פסוקים שאינם קיימים כלל... יש שרמ"מ משנה את לשון הכתוב, ויש שהוא מחבר שני פסוקים ויוצא מהם פסוק אחד... בעשרות מובאות מדברי חז"ל לא מדייק הרמ"מ בהבאת הדברים... ויש ורמ"מ מערב מקורות שונים ויוצר מאמר חדש.

דוגמה נוספת הדומה לזו, היא פירושו של הגר"א על ספר יונה. הפירוש על יונה נדפס לראשונה ע"י בניו בשנת תק"ס, ולפי הסכמת הרבנים הכתובה בראש הספר,¹⁰ הביאור הוא מכתב יד של הגר"א עצמו. וזו ההסכמה: "הסכמת מהמ"צ דקהלתינו צ"ו. להודיע אמרי אמת... ופי' על יונה ושאר ליקוטים הם דברים שיצאו מפי אדונינו גאון ישראל וקדושו הגאון רבינו אלי' חסיד זלה"ה שראינו בכ"י ממש". והנה גם לגבי פירוש זה יש לנו כמה מהדורות, ומתברר שבמהדורה הראשונה יש אי דיוקים.¹¹

דברים שאמרו עד עתה נכונים גם ביחס לביאור הגר"א על שולחן ערוך. יש לזכור כי ביחס לביאור הגר"א העיד ר' חיים מוולוז'ין בהקדמתו כי הביאור היה כתוב בכתב ידו ממש של הגר"א. אף על פי כן מצאנו שחכמי הדורות, העירו כמה וכמה פעמים כי יש גם בביאור טעויות,¹² או דברים שלא יצאו מהגר"א.¹³ הדברים דומים לאמור לעיל על פירושו על ספר משלי ופירושו על ספר יונה.

8 עלית קיר (לעיל הערה 1), אות כג.

9 ספר משלי עם ביאור הגר"א, יוצא לאור ע"י ר' משה פיליפ, פתח תקוה, תש"ס, עמ' 409-411.

10 הפירוש נדפס בתוך הספר, באור על כמה אגדות, וילנא, תק"ס. וראה בעלית קיר, אות ל, שאף הוא כתב כי עפ"י הסכמת הרבנים הספר נדפס עפ"י כתב יד קדשו של הגר"א.

11 הפירוש יצא מחדש עפ"י כ"י ע"י יוסף ריבלין, שנוקק לז' בטיבה של המהדורה הראשונה. ראה: ספר יונה עם ביאור הגר"א, ע"י יוסף ריבלין, [בני ברק?], תשמ"ו, מבוא, עמ' 11, אות (ג). ריבלין הדריב את האמור בהקדמתו, ובתוספת דוגמאות, במאמר 'ביאור הגר"א לספר יונה', קריית ספר, סב (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 920-924.

12 ראה: לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' שטז, הערה 7.

13 לנדוי שם, עמ' רכ, הערה 3, ציין לביאור הגר"א, ויש ה' מקוואות, סימן רא סק'ו, שעליו כתב ר' אברהם יהושע פריינד, בהדחת קדש, הוצאת הר"צ מושקוביץ, ירושלים, תש"כ, דף סב ע"ב, ש"דברים ה"ל לא יצאו מפי הגר"א רק איזה תלמיד טועה כתבן בשמו". בעמ' שעצ ציין גם לדברי החזן איש הלכות מקוואות, מהדורה קמא, סימן ז סק"ד: "...וראה שאין זה ממשנת הגר"א ז"ל".

ב. היחס בין הגר"א לתלמידיו

כאמור לעיל, חיבוריו של הגר"א, והן יצירתו שנאמרה בעל פה, נערכו ע"י תלמידיו, והם גם דאגו להוציאם לאור. אולם יש לדעת שהיה מרחק רב בין החכמים המכונים תלמידיו לבין הגר"א, וספק רב אם היו אלו תלמידים במובן המקובל. צא וראה כי הגדול שבתלמידיו, הלא הוא ר' חיים מוולוז'ין, אינו רואה את עצמו כתלמידו.¹⁴ והדברים הללו לא נאמרו על דרך הענווה, אלא כך היה. כלומר, כשר"ח היה מזדמן לוילנא מדי פעם, אזי היה מבקר אצל הגר"א, ואז היה שוטח לפניו את שאלותיו וספקותיו.¹⁵ אף רמ"מ הנזכר לעיל, שהוציא לאור את פירוש הגר"א למשלי ושאר חיבורים, למד אצל הגר"א רק כשנתיים פחות שליש.¹⁶ ואילו ר' ישראל משקלוב, שנתפרסם כאחד מתלמידיו המובהקים, בא אל הגר"א רק כחצי שנה לפני פטירתו, ומדבריו עולה כי רק בשבועיים האחרונים של חייו זכה לשמשו ולקבל ממנו תורה.¹⁷ וכן כתב ר' מרדכי פלונגיאן:¹⁸

14 לנדוי שם, עמ' רצח, הערה 13, העתיק קטעים מכרוז שפרסם ר"ח וולוז'ין להחזקת ישיבתו. בין השאר כתב שם: "זוכיתי להקרא עלי שמו הטוב, לומר שאני תלמידו... והודעתי נאמנה שכל האומר כן אינו אלא טועה גמור... ואיך אשים פני כחלמיש, ולא אבוש להקרא בשם תלמידו, אחר שלא זכיתי לקבל מהחורז אפילו מקצת, ואף במסכת אחת לא זכיתי להיות בידו הלכה בדרוה, כי הספיקות מרובים וההכרעות מעטות, ובקצת הימים אשר זכיתי לשמש אותו, לא זכיתי ממנו אלא לידע צורחא דשמעתתא אחר היגיעה".

15 ראה: ר"י עפשטיין בסוף מכתבו שנדפס בסערת אליהו, וורשא, תרל"ח. הביאו לנדוי, שם, עמ' רעז, הערה 8.

16 כך כתב רמ"מ בהקדמתו לחיבור מגיד מישורים כ"י, כפי שהביאו ראל' פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 158.

17 ראה הקדמתו לביאור הגר"א על או"ח. יש לציין כי בהקדמת בני הגר"א לביאור הגר"א לאו"ח, שבה הם מונים את תלמידי אביהם, אין הם מונים את ר' ישראל.

18 בספרו בן פרת, על תולדותיו של ר' מנשה מאליא, וילנא, תרי"ח, עמ' 19. ראוי לציין כי על ספר זה יצא קצף גדול לאחר פרסומו, ויש המערערים על אמינותו של ר' מרדכי. ראה סיכום העניין אצל: ש' ורסס, 'מרדכי פלונגיאן - דיוקן של משכיל נוסח העיר וילנא', בתוך: בין היסטוריה לספדחת, ספר לכבוד יצחק ברזילי, תשנ"ז, עמ' קמט-קסא (על הספר בן פרת ראה שם, עמ' קג-קגד. הוא ציין להמגיד שנה שנייה [כצ"ל] (תרי"ח) עמ' 35, ויש להוסיף גם את המכתבים שנדפסו שם עמ' 50-51, ואין להאריך בזה כאן). ראה עוד בספר אוצר אגרות קודש לר' אברהם חיים דב לוי, ירושלים, תשי"ב, מכתב סו, עמ' כו, שכתב בחריפות רבה כנגד חיבור זה ומחברו, אלא שלא פירש את שמו. בקונטרס משפחת רם לר' שמריהו ז"ס קרליץ (נדפס בתוך ספר שבעה ספרים נפתחים, שערי תבונה על עניני שיעורים לר' ישראל יעקב קניבסקי, ושאר ספרים, בני ברק, תשמ"ו), עמ' יד, סי' ח [אגרות ר"י קניבסקי נדפסה גם בקובץ אגרותיו בשם קריינא אגרות בעריכת ר"י קניבסקי, בני ברק, תשמ"ו], חלק א, עמ' רסה, אגרת רג], פירש את שמו וכתב כי ר' מרדכי היה המגיד בדפוס ראם בוילנא, והוא גם הגיה את מדרש רבה "וכאשר חתם א"ע [=את עצמו] בהקדמת המדרשים החדשים מדרס חנ"ל אשר גם שם נתנו לו המדפיסים יד ושם שלא כהוגן לחיות הוא הבורר בתוך ספר הקודש יפה תואר". ר' שמריהו מוסיף, שר' מרדכי הגיה גם את ההערות בגליון שו"ע י"ד הנקראות בשם "מלואים" [יש לציין כי בשער הספר העלימו המדפיסים את שמו, ע"ש], וזוהו מוסיף: "זע"כ אולי ימצא איזה דבר שלא כהוגן בספר מלואים לא יקשה בעין הקורא, כי ידוע ומפורסם דרכו לכל יודעי

וככה שמעתי מפי איש אמונים אשר שמע מפי הגאון ר' חיים מוולאדין זצוק"ל כי אך שקר יהללו האנשים האומרים כי תלמידי הגר"א המזה, כי מלבד השיעורים אשר הגיד בקלריו יסוד¹⁹, לא למד תורה עם אדם, ורבי חיים [מוולודין] אמר על נפשו, כי מעולם לא לקח תורה מפיו, ורק כפעם בפעם השיב לו על שאלותיו אשר שאל אותו.

וכן כתב בעל "חזון איש"²⁰: "אין לתמרה אם הגר"ח והפה"ש [=הפאת השלחן] לא ידעו דעת הגר"א כי תלמידי הגר"א בקרו את הגר"א רק ימי מספר בשנה"²¹. אפשר שהאמור כאן על תלמידיו, יש בו כדי להסביר גם את פשר המהדורות השונות והנוסחאות השונות של חיבורים מסוימים. מסתבר שכל תלמיד שמע והבין כפי אשר יכלה נפשו. כל תלמיד כתב לאחר מכן את הדברים כפי שהוא הבינם, אבל הדברים לא היו תמיד למראה עיני הגר"א. היות שהחיבורים פורסמו לאחר פטירתו של הגר"א, לא ניתן היה לברר ספקות שנתעוררו בעניינים הקשורים לחיבור. דוגמה לדבר הם דברי ר' מאיר מוילנא, שהוציא לאור את הפירוש "אליהו רבא" על סדר טהרות, ברין, תקס"ב.²² כך כתב בהקדמתו:

ויהי כשכתי בביתו ואמצא חן לפניו ואשרתהו ואצוק מים ע"י אליהו... והנה זה סדר טהרות רבות יגעתי עד שמצאתי ושנה ושלש עמד... זה לי ימים רבים אנכי בביתו... גם אנכי חזרתי שנית גם שלשתי לפני הרב גם משניות גם תוספתא... ויהי בעלות ה' את אליהו השמים... אמרתי אכתוב זאת זכרון בספר למען לא תשכח מפני... והגני מפיל את תחינתי לפני כל קורא בספר הזה כי יקשה ממנו דבר חלילה להאשים את הרב ז"ל, כי זאת ישיב אל לכו, לו יקריב את הדבר הקשה אל הרב והשיבהו דבר, או על דרך סבא או יודיעהו גירסתו כנודע כי היה לו גירסאות חדשות בש"ס בבלי ובירושלמי ובספרי וברייתות, ואם אני ידעתי והקשיתי את הרב היה משיבני דבר, אפס לא השגתי להקשות ולא שאלתי לכן אין השב. או יאמר האיש אשר יקשה דבר ממנו, אולי משגה הוא ביד, כי נשכחו ממני דברי הרב ולא כתבתם על נכון, כי כתבתי אחרי מותו את אשר קבלתי בעל פה.

ומכיריו". אולם הערער על אמינותו יצא ביחס לדרטו בהגהת ספרים, ואין לדעת אם כלולים בכך גם דברים אחרים. יש להוסיף כי ר"ד אליאך, אבי הישיבות, ח"א, ירושלים, תשנ"א, עמ' 40–41 והערה 5, מערער על עצם השמועה שכתב פלונגאן, והוא אכן סבור ש"ח"ה היה תלמיד הגר"א, עיין שם במקורותיו. אמנם הוא לא ציין לכל המקורות שהבאנו.

19 נראה שהוא נוסד ע"י אדם ממשפחת יסוד. על משפחה זו וכוניה ראה: ר' דוד טעביל אפרתי, תולדות אנשי שם, וורשא, תרל"ה, דף ט ע"א.

20 קובץ אגרות מאת מרן בעל חזון איש, בני ברק, תשל"ו, חלק שני, סי' כב, טוף עמ' לו.

21 כך כתב גם ר"ל הכהן מימון בספרו תולדות הגר"א, ירושלים, תשס"ו, עמ' ק–קו, והוא מסתמך גם על דברים בעל פה שאמר לו ר' אפרים זלמן הלוי סלוצקי איש וילנא בשם הגר"א.

22 יש לציין שבני הגר"א התנגדו להדפסת הספר והאיל והעזקתו משובשת. ר"ק כהנא (לעיל הערה 6), עמ' כח–כט, הוכיח את צדקת הכנים, וראה עוד: לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' דש הערה 3.

ג. הטלת פיקוח על פרסום יצירת הגר"א

שכונות מעטים לאחר פטירת הגר"א כבר חששו דיני וילנא, פן יאמרו בשם הגר"א דברים שלא יצאו מפיו. לפיכך נתכנס בית הדין ב"ט בכסלו תקנ"ח, והורה להכריז ברכים:

באשר שנמצאו איזה אנשים אומרים דינים והנהגות ופירושי תורה בשם מו"ר תפארת ישראל הגאון האמתי המנוח החסיד המפורסם הכ"מ [=הרינו כפרת משכבן], וידוע ומפורסם שלא יצא מפה קדוש הגאון הג"ל דבר שאינו מתוקן ח"ו כאשר המה בכתובי חבוריו בנגלה ובנסתר הכל על קו האמת, ויש לחוש פן יוקבעו הדברים שאומרים בשמו להלכה וגם יודפס בדפוס כאשר עינינו רואות שיש בהרכה ספרי קדמונים דברים אשר לא יצאו מפי המחבר, ולהסיר המכשלה הזאת בכך יצא מאת שני כתות דינים שהאי²³ השמשים דק"ק יצ"ו יכריזו בכל בתי כנסיות ובכל בתי מדרשות דקהילתנו יצ"ו שלא ישמע ולא יאמין שום אדם לדברי האומר בשם הגאון החסיד זצוק"ל בע"פ, או יביא כתב שהועתק מכ"י הגאון הג"ל, איזה דינים והנהגות ופירושי תורה, עד שיתברר בבירור גמור, שהם מכתבו הגאון הג"ל שכתב ידו ממש, ויקים הכתב ע"פ בד"ר דק"ק יצ"ו [=על פי בית דינא רבא דקהל קדוש ישמרו צורו ויברכו], בצירוף מורי הוראות דק"ק יצ"ו, ופשיט' שלא להעלות שום דבר בדפוס ע"ש הגאון עד שיתברר כנ"ל, וכל מי שידפיס איזה דבר בלי בירור כנ"ל הורע חזקתו, ולא להאמין בו שהם דברי הגאון הג"ל ומחמת שהמנוח הגאון החסיד הקדוש זצ"ל ה' עמוד הדור מצוה על כל אבות בתי דינין והגאונים ומאה"ג [=ומאורות הגדולים] וכל ב"ד וראשי עם קודש בכל המדינות והקהילות בכל תפוצות ישראל לפרסם הדברים הג"ל על פי כרוז ודפוס...²⁴

כדאי להוסיף כי אף בימינו נתעוררה שאלת בעלות הגר"א על כתב יד שיצא לאור. הכוונה לספר קול התר לר' הלל שקלובר תלמידו של הגר"א, ובו חזון נפלא של הגר"א. הספר יצא לאור ע"י ר' מנחם מגדל כשר, כנספח לספרו התקופה הגדולה, ירושלים, תשכ"ט. ר' משה שטרנבוך, בקונטרסו בעיות הזמן בהשקפת התורה, ירושלים, תשכ"ט, יצא כנגד חיבור זה, ומערער על קביעת ר"מ כשר שהספר הוא מתורת הגר"א ומתלמידיו. במכרואו, עמ' 5, כתב:

יש להתפלא על הרב כשר, שכדאי ידע מהחרם שהוציאו הכית דין בוילנא מיד אחר פטירת הגר"א זצ"ל, שאסור להוציא שום דבר בשם רבינו זצ"ל בלי בדיקה והסכמה על ידי בית דין, והוא מדפיס ספר שמכניס אור חדש לגמרי בשיטתו של

23 בנוסח הכרוז שבספר יונה (ראה לקמן הערה 24) כתוב: שהאלופים.

24 פורסם בפתח המהדורה הראשונה של שנות אליהו, לכוב, תקנ"ט, וכן מעבר לשער הספר ביאור על ספר יונה, וילנא, תק"ס, בשנויים מסוימים. על כל האמור כאן, ראה לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' רצג, שהוסיף: "על כמה מתלמידיו הוטל לבדוק אם הכתבים כתיבת ידו ממש". ברם לא מצאתי לשון זה בכרוז וילנא.

הגר"א זצ"ל, ובמח"כ [=ובמחילת כבוד] לא ביקש שום הסכמה מגדולי הדור, ולא חש לחרם קדמונים בזה כלל.

לדעת ר"מ שטרנבוך, האיסור שהטיל בית הדין של וילנא לא היה איסור זמני, אלא הוא קיים במשך כל הזמן. ואע"פ שבית דין זה בטל, אין אדם יכול לפרסם חיבור חדש על שם הגר"א, אלא אם כן קיבל הסכמה מחכמי הדור.²⁵ יתר על כן, לדעת ר"מ שטרנבוך, האיסור שהטיל בית הדין של וילנא מכון לא רק על כתבי הגר"א, אלא גם על כתבי תלמידיו המפרשים או המתייחסים לתורת רבם.²⁶

ד. שמועות בשם הגר"א

מכאן אנו למדים כי היו מתהלכים פירושים שונים, ופסקי דין שונים, המיוחסים לגאון. ואכן דבר ידוע הוא כי הרכה פירושים שנאמרו משם הגאון, אתה מוצא שנאמרו דברים כדוגמתם כבר לפניו. ברור שאפשר לומר שאכן הם יצאו מפי הגאון, וכמה חכמים נתכוונו לדבר אחד. אבל אפשר ואפשר שלפנינו דברים שנתייחסו לגאון, והוא לא אמרם.²⁷ דוגמה מוחשית לדבר אפשר לתת מדברי ר' יצחק אייזיק חבר, שכתב בספרו מגן וצינה, [יהנסבורג, תרט"ו], פרק י':

25 כבוד שחכמי דורנו אינם יכולים לכרז אם הכתב הוא כתב ידו של הגר"א, אלא אם כן ישוּו זאת עם כתבים אחרים, שיש עליהם מסורת מהימנה שהם כתב ידו של הגר"א. לפיכך נראה, כי הסכמה כיום יכולה להיות מושגת רק על יסוד השוואה עם שאר תורת הגר"א. ברם דומה כי בהשוואה זו יכולות להיות דעות שונות, ונתת דברך לשיעורך.

26 כך העיר ב'המעין', לו, ג (ניסן, תשנ"ז), עמ' 75, וראה שם הערה 13, שכתבו כי רמ"מ כשר כתב שהחיבור קול התור יצא כך מתחת ידו של ר"ה שקלובר תלמיד הגר"א, ולא כך הוא, אלא זה הוא עיבוד מאוחר של דברים בעל פה ובכתב שנמסרו בידי תלמידי הגר"א, מייסדי היישוב האשכנזי בארץ.

27 אציין כאן ללנדוי (לעיל הערה 1), עמ' קיז, הערה 14; וכן סוף עמ' שנט (לעמוד קכד, ציון 3). ואוסף עוד כמה דוגמאות. הפירוש ע"ש הגר"א המובא ברש"ש, ברכות לד ע"א, תר"ה פסוקא (נמצא גם בלקטנים בסוף דבר אליהו על איוב, ורשא, תר"ד), נמצא בספר אור יקרות, לר' מאיר יצחק, קושטא, תקי"ד, משם ר' יהודה אשכנזי, ע"ש שהביא כמה פירושים. הפירוש ע"ש הגר"א המובא בהגהות רצ"ה חיות, שבת לא ע"א, בשעה שמבניסים וכו', נמצא בהקדמה לספר סמיכת חכמים על ברכות לר' נפתלי כץ (וראה בעלית קיר, אות יג, בסופו, שהביא כמה דברים בשם הגאון הנמצאים בהגהות רצ"ה חיות. הוא הראה שם כי חלק נדפס בחידושי, וחלק שהוגדר לרצ"ה חיות כן בשם הגאון, אינו שלו. בעלית קיר מנה מקום זה, אבל לא אמר עליו מאומה, ואין לדעת מה רצה לומר, ואולי יש כאן השמטה). פירוש הגר"א על משה כתב בדמע (כבא בתרא ח ע"א), הנמצא בקול אליהו על פרשת וזאת הברכה, אות ק"ג, נמצא על שם כמה חכמים, ראה: צפונות, ז (תשי"ג), עמ' נט; שם, ח (תשי"ג), עמ' קטו; שם, י (תשנ"א), עמ' קכד-קכה, ובצינונים שם. עיין בכל הצינונים מראה כי פירוש זה מובא ע"י כמה וכמה מחברים כחידושים העצמי, חלקם פעלו לפני הגר"א וחלקם אחריו. הארסתי בעניין מאמרים המיוחסים להגר"א כמאמרי ק'נטרס אמר אליהו, ישודן, ו (תשנ"ט), עמ' תשלד-תשסכ; ז (תש"ס), עמ' תשז-תשלד; ח (תשס"א), עמ' תשפו-תתה.

כתשוב' בנין עולם²⁸ שנדפס מחדש, בפתיחה, אות ו, של הרכ בן המחבר, בהגה שם, כתוב קצת מזה ברמזיה בשם רבינו הגדול הגר"א ז"ל מוילנא. אבל השומע שמע וטעה, כי אינו מדברי הגר"א, מבטני יצאו הדברים ומפי שמע זה, וכבר הודה לי בעל הפתיחה בעצמו שטעות הוא בזכרתו, ובעבור שכבר הוכרז מכד"ר [=מבית דין רבא] דק"ק וילנא שלא יודפס דבר בשם רבינו הגדול ז"ל מה שאין ידוע בכיורו הממנו, כמו שנדפס בספר שנות אליהו, לכן עשיתי רצון בעל הפתיחה להודיע באמנה.

ה. הגהות הגר"א לתלמודים

אין אנו רוצים לעסוק כאן בכל יצירתו של הגר"א, אלא רק בהגהותיו לתלמודים. כל הדברים האמורים עד עתה, באים ללמדנו עד כמה חייבים אנו לנהוג בזהירות בכאנו לבדוק דברים המיוחסים להגר"א. נסקור אפוא, את הדפסת ההגהות, ונראה מה נוכל להסיק מכך.²⁹

(א) לתולדות הדפסת ההגהות עד דפוס וילנא שנת תר"מ

הגהות הגר"א לתלמוד בבלי נדפסו לראשונה בדפוס ווין, שנת תקס"ו. המדפיס היה הנוצר אנטאן שמיד.³⁰ בשער נאמר, בין השאר: "ואני הנה נתתי לו שכם אחד על כל ספרי הש"ס אשר באו בדפוס, והוא הגהות ותיקונים על ספרי הש"ס אשר לקחתי מיד מה"ג [=מאור הגולה] הרב הגאון המפורסם מוהר"ר אליהו וילנא זצוק"ל". לאחר השער נמצאת הקדמה מאת המגיה יהודה ליב בן זאב.³¹ בהקדמה סקר בקצרה את תולדות ההגהות לתלמוד, ולכן נביא חלק מדבריו:

ומאז נחתם התלמוד הגדול הזה ורחב ידים, משנה וגמרא פי שנים, וישוטטו רבים לבקש דברי א-להים חיים, ונפל בידי סופרים רבים ומעתיקים, למען ישלח כל איש

28 הכוונה לספר תשובותיו של ר' יצחק אייזיק חבר, ורשא, תר"א. לספר זה הקדים ר' יוסף, בנו בכורו של המחבר, דברי פתיחה.

29 על המהדורות השונות של הגהות הגר"א, יש לציין למאמרו של משה עסיס, 'להגהות הגר"א על מסכת שקלים', תרכ"ג, נג (תשמ"ד), עמ' 97-114. המחבר רן בעיקר במסכת שקלים, אבל נראה שניתן לקבל את מסקנותיו בצורה רחבה יותר.

30 על בית דפוס זה ראה: מ' לטריס, 'דברים אחדים תוגעים לתולדות מלאכת הדפוס וכו'', בכורים (בעריכת נ' קלר), כרך ב (תרכ"ז), עמ' 20-36.

31 הוא המקדק הנודע שכתב כמה ספרים, ביניהם ספר דקדק בשם תלמוד לשון עברי, שנדפס בכמה וכמה מהדורות עם תוספות שונות. יהודה בן זאב וזוהו עם המשכילים, ומשום כך יצא עליו הקצף. על תולדותיו וחיבוריו ראה: ר' קלוזנר, ההיסטוריה של הספרות החדשה, ירושלים, תשי"ב (הוצאה שניה), חלק ראשון, עמ' 178-190. וראה גם מה שכתב א"מ הכרמן, בהוספתו למאמר על הדפסת התלמוד, עמ' רל"ט-רמ"א. קלוזנר כתב שם, עמ' 181, שכן זאב היה מגיה באופן רשמי, אבל באמת פעל הרכה יותר, מכיוון שהוציא לאור, ביחוד על ידי המדפיס שמיד, כל מה שמצא לנכון להוציא. אפשר שהתוספות החדשות בתלמוד של אנטאן שמיד, נעשו בימנו בן זאב.

ידו לקחת מעץ חיים הוא למחזיקים, ומאז נעתק התלמוד בכתב והעתקה, רבה המכשלה והפוקה, כי לא כל האצבעות שוות, ובפרט בצורות אותיות הכתיבה המשלבות, ואם איש אחד עות תמונות האותיות והצורות, והיה המעתיק הבא אחריו נפל במהמורות... ושגגת סופרים נמהרים עלתה זדון, להרכות בישראל ריב ומדון, וזאת היתה אשר נמצא בדברי הראשונים, הר"ף והרמב"ם ובה"ג ורש"י ותוספות ושאר הגאונים, מחולקים בנוסחא ובגרסא הם נדונים, ובצורות לשונות הרכות איש איש לדרכו פונים, ואנחנו לא נדע למי מקדושים נפנה ומי דבריו נכונים. אך מאז צלחה רוח מלאכת מחשבת על אנשי הדור, להמציא מלאכת הדפוס, החלו השכרים להסתם ופרצות לגדור, כי במלאכת הדפוס יעשו כותבים, זה לעמת זה נכונים, להעלות ענין אחד בתמונה אחת אלפים מונים... ומני אז קמו התעודדו בכל דור דור רבנים וגאוני ארץ, לגדור גדר ולעמוד בפרץ, לישר הגרסאות ולהשוות הנוסחאות... ומן הנודעים בשם המלאכה היקרה הזאת, הגאון מהרש"ל והר"מ³² והרש"א ומהר"ם לובלין, ואחריהם החזיקו שאר אנשי מופת, מדי צאת ש"ס חדש מבית הדפוס, להרכות בהגהות ותיקונים... ואחרון אחרון חביב... הרב הגאון הגדול מופת דורו מר' ישעיה ברלין זצ"ל... ועתה בית יעקב שאו ידיכם קדש הכו ברכה, לאדון המדפיס אנטאן שמיד אשר זכה... ופזר נתן ליורשי הגאון מר' אליהו וילנא לזכות גם בהגהותיו... ובעבור כי הגהות האלה³³ ותוספות מרא' המקומות רבו כמו רבו על הגליונות, עד אפס מקום להציג גם ההגהות האחרות מהגאון מהר"ר א"ו [=אליהו וילנא] במקומם, לכן הפרדתי אותן מפנים המסכת, להציב אותן לבדנה בראש כל מסכת ומסכת,³⁴ ובפנים רמזתי בכל מקום אשר הגה"ה שם בסימן כוכב סגור כזה [*] ובצדו כתוב בגליון, עיין הגהות,³⁵ והקורא ידע כי במקום סימן הזה יש מקום עיון בראש המסכת,³⁶ ולשכנו ידרשנו וימצא רשום באר היטיב נסמן כל דף עמוד ושורה,³⁷ ומצוין אם הוא מוסב על רש"י תוספ' או גמרא...

- 32 נראה שכוונתו לר' מנחם הענידל, בעל חכמת מנחם, שכתב שהוא ממשיך את פעולת רש"ל, ולפיכך כתבו כאן סמוך לו.
- 33 כוונתו לכל ההגהות שבדפוסים חשונים של התלמוד, עד אלו של ר' ישעיה ברלין, ועד בכלל.
- 34 במסכתות שבוטלות ועדיין דף ההגהות אינו נמצא בראש המסכת אלא בסופה. אפשר שיש עוד מקרים כגון זה, אבל לא בדקתי.
- 35 יש מסכתות שלא נמצא ציון זה, וגם לא נכתב מאומה בגליון, כגון: סנהדרין, מכות, שבועות, עדויות. שאר המסכתות לא בדקתי.
- 36 אבל יש גם טעויות בציון זה. כגון בכרכות ב ע"ב, רש"י ר"ה והלא כהנים, יש ציון על ר' יהודה לטעמי, אבל אין תגהת הגר"א כזה.
- 37 במסכתות עיזיכין ומכות לא צוינו השוואות. ייתכן שיש עוד מסכתות שלא צוינו השוואות, אבל לא בדקתי זאת.

הגהות על מסכת ברכות

מהרב הגאון החסיד מ' אליהו ווילנא זלה"ה

כ	ב	רש"י	ד"ס קס"ד רוג' כ"ו	סייט	ל	ב	כב	ה	עמוד שורה	תק
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	כ"ו יוסף כמ"י פ"ל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	כ
כ	ב	רש"י	ל' פליס: ד"ס סייט ר"ס פסל	כ	כ	כ	כ	כ	כ	

על ההדפסה הסכימו ר' משה מינץ אב"ד אובן ישן, ר' יעקב אורטשטיין אב"ד לבוב, ור' יוסף הויך גלעהרט אב"ד זאמושטש. ר' יעקב כתב בהסכמתו, בין השאר (ראה עמ' 470):

לאשר בקשוני האדון הגדול אנטאן שמיד... ע"י אמצעי הרבני המופלג החכם השלם הנגיד מוהר"ר זאב דוב שיף מק"ק זאמושטש, לאשר עלה על לבו להדפיס מחדש ספרי הש"ס, וכפי דברי הרבני הנ"ל נשלחו כבר לאדון הנ"ל הגהות מהגאון האמתי החסיד המפורסם מוהר"ר אליהו זלה"ה מוילנא.

לא נתברר מי שלח את הגהות הגר"א, ומי העתיקן מגליון הש"ס שלו.³⁸ גם אין אנו יודעים באיזה אופן הן נשלחו. לאמור, אין אנו יודעים בבירור מה רשם המעתיק, ובאיזה אופן רשם. בהגהות שלפנינו יש לנו, כפי שכתב המגיה שהובאו דבריו לעיל, רישום של דף התלמוד, מספר השורה, ציון על מי מוסכת ההגהה, כגון: גמרא, או: רש"י, או: תוס', ולאחר זאת "ריבור המתחיל", היינו ציטוט מהתלמוד או מהמפרשים, עליו מוסכת ההגהה. על פי בדיקה במסכתות ברכות וסנהדרין מתברר, כי ברוב המכריע של המקרים מתאים מספר השורה לנדפס בדפוס ווין.³⁹ אבל במסכתות אחרות⁴⁰ קיימת אי התאמה בין מספר השורה לנדפס בדפוס ווין. אי התאמה זו קיימת ביחס לציון הדף. היינו, בדף הגהות הגר"א ציון דף יו, ואילו בדף התלמוד נדפס: טז. גם ה"דיבור המתחיל" אינו מתאים באופן מוחלט.⁴¹ לכן סביר לומר כי מספר השורה, ציון הדף ו"דיבור המתחיל", הושארו כפי שהגיעו לידי המדפיס ולא שוננו על ידו.⁴²

לאחר מכן הודפסו הגהות הגר"א בדפוס דיהנפורט, תקע"ו-תקפ"א, ובדפוס קאפוטס תקע"ו-תקפ"ח. בדפוסים אלו נדפסו הגהות הגר"א באותה מתכנת שבה נדפסו בדפוס ווין. לאמור, הן נדפסו בפני עצמן בדף מיוחד בסוף המסכת, עם ציון מקומן על פי הדף והשורה.⁴³

38 כבר העיר על כך רבינוביץ, מאמר, עמ' קכט, הערה 1: "ואיני יודע מי העתיק בעדו הגהות הגר"א מכתיבת יד הקדושה על התלמוד שלו".

39 גם במקומות שאין אי התאמה, דומה שיש לתלות זאת בטעות. כגון ברכות לה ע"ב שורה ח א"ל אין, נרשם שיש הגהת הגר"א, ואילו בדפוס ווין השורה היא שורה ט. ועוד בכגון זו. וראה לקמן הערה 91.

40 בדקתי את המסכתות סוכה, מגילה, קידושין ושבועות.

41 כגון בדף הגהות הגר"א נרשם (ראה לקמן עמ' 441-442): סנהדרין דף פד א שורה כח בתורה אור דברים ג, נמחק ג"ב שם יו. והנה בתלמוד באותה שורה נמצא מודפס כבר: שם יו. דוגמה שנייה: [שם] פז א שורה גז הדין דין נמחק דין שני. בתלמוד באותה שורה אין "דין" שני. אגב, גם בדפוס וילנא נמצאת הגהה זו, ולפי נוסח וילנא אין לה מובן.

42 דוגמה בולטת היא האמור בדף ההגהות של סנהדרין לב ע"ב, שורה כח, בפרט צ"ל בודמי (ראה לקמן עמ' 439 ובהערה שם). והנה בתלמוד עצמו אין כעמוד זה המלה "בפרט". הכוונה לאמור שם, שורה כח: אחר ר' מתאי לרמי. כלומר, בתלמוד שלפני הגר"א היה רשום: אחר ר' מתאי לפרט או בפרט, ואף שאין נוסח זה בתלמוד מהדורת ווין, המדפיס לא שינה את האמור בדף ההגהות.

43 ראה על דפוסים אלו: רבינוביץ, מאמר, עמ' קכט-קלב. אלא שבתיאורו של רבינוביץ לא נאמר אם ההגהות נדפסו על הגליון או בפני עצמן. ועל כך יש להוסיף את תיאורו של מ' עסיס (לעיל הערה 29), עמ' 112-114, שהבדיר ותיקן כמה ענינים בדברי רבינוביץ. יצא מהכלל הוא דפוס פיורדא תקפ"ט

יש לציין כי במסכת ברכות דפוס קאפוטס לא נדפסו הגהות הגר"א. הדפסת ההגהות החלה ממסכת שבת. את ההגהות על מסכת ברכות השלימו המדפיסים בסוף מסכת עירובין. אחרי הגהות הגר"א במסכת שבת נדפס:

א"ה [=אמר המדפיס] בהיות שראה ראיתי רוב הצמאון שצמאים עם ה' להגהות הנ"ל שנדפסו בע"מ [=בעיר מלוכה] ווין לכן העלתים על משבח [כך!] הדפוס שלי. והנה שמעתי מפה קדש הרב הגאון המפורסם זקן ויושב בשבת תחכמוני כש"ת מוהר"ר חיים מוולאזין נ"י שהגהות הנ"ל נדפסו בשבוע, לכן הוכרחתי לעיין בהם ולתקנם, אך מי יוכל לבא אחר המלך ולירד לעומקו של הלכה לעמוד על דעת הגאון זצ"ל. לכן שמתי הגהותי תוך מרובעים ובאיזה מקום שהוכרחתי להג"י הלשון העמדת הלשון כאשר מצאתי כתוב. ואשר הגהתי העמדת לברנה תוך מרובעים. ואם שגיתי אתי תלין.

המדפיס אנטאן שמיד הדפיס שוב את כל התלמוד בשנים תק"ץ-תקצ"ג. בשער נדפס, בין השאר: "ואני הנה נתתי לו שכם אחד על כל ספרי הש"ס אשר באו בדפוס, והוא הגהות ותיקונים על ספרי הש"ס אשר קניתי לי מיד יורשי מאור הגולה הרב הגאון המפורסם מוהר"ר אליהו וילנא זצוק"ל". אין ספק שבזה רצה המדפיס להודיע, כי כל אלו שהדפיסו את הגהות הגר"א עד עתה, הדפיסו אותן על פי הש"ס שנדפס על ידו בשנת תקס"ו, והם עשו כן שלא ברשות, שהרי הוא קנה את ההגהות מהיורשים.⁴⁴ בדפוס זה חל שינוי בצורת הדפסת הגהות הגר"א. הן נדפסו בתחתית העמוד, ומקומן באותו עמוד מסומן באות. מובן שבעקבות שינוי זה הושמטו הציגונים לדף ולשורה, וכן הושמט ה"דיבור המתחיל".

בדפוס הראשון היו כמה טעויות בציון מקומן של ההגהות, והן תוקנו בדפוס זה.⁴⁵ אבל מאידך גיסא, יש מקומות שבדפוס השני הודפסו שלא כהלכה.⁴⁶ כן מצאנו כמה שינויי נוסח קלים בהדפסת ההגהות, והם נעשו ע"י המדפיס או המגיה.⁴⁷ כן מצאנו הערה אחת

(ראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' קלב), ששם נדפסו ההגהות על הגליון. אלא שבדפוס זה נדפסו רק מסכתות ברכות ושבת.

44 ואתה שומע כן גם מההקדמה לאותה מהדורה שכתב ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ: "זקנה הגהות אלו מיושרי הגאון הנ"ל בכסף מלא, להיות הוסת לו לבדו, ואין לאיש אחר בלעדי".

45 אתן דוגמאות ממסכת ברכות. בדפוס הראשון נדפס: דף כה א שורה ב, ולא כגד צואת חזירים – נמחק ג"ב בתוספת לא גר"ה. דף כה א שורה לו, ומתחיל ממק' שפסק – נמחק. אבל זו טעות כיוון שההגהה השנייה מקומה בדף כד ע"ב עוד לפני ההגהה הראשונה. ואכן, בדפוס השני הודפסה ההגהה במקומה הנכון. ויש עוד טעויות בכגון זו.

46 גם כאן הדוגמאות ממסכת ברכות. בדף כט ע"ב נדפס: ותשלח וכו' יש למחוק. אבל לא נכתב כאן כמה יש למחוק. אבל בדפוס הראשון נכתב: ותשלח ברכה במעשה יד – נמחק. או בדף מד ע"א, נשמט בדפוס השני: וכן הוא גר"ה ורא"ש.

47 כגון ההגהה הראשונה בהערה 45, נדפסה בדפוס השני כך: ולא כגד צואת חזירי יש למחוק, כי בתוספת לא גר"ה. לכאורה החבדל אינו משמעותי. אמנם אפשר לומר שיש כאן חבדל גדול, כתוצאה מהניסוח השונה. לפי הנוסח הראשון, הגר"א מסר לנו שיש נוסח אחר באותו ענין, כפי שעשה בהרכב הגהות, אבל לא חיזוה את דעתו עליו. לפי הנוסח השני, הגר"א גילה את דעתו שיש

מאת המדפיס, או המגיה.⁴⁸ אולם ברור שאין הכדל משמעותי בין דפוס ווין תקס"ו לבין דפוס ווין תק"ץ. לאחר דפוס ווין תק"ץ, הודפסו הגהות הגר"א במהדורות שונות של תלמודים.⁴⁹ השוואה קצרה בין הגהות הגר"א בכל הדפוסים הללו, ואין להאריך בזה כאן, מלמדת כי הן הודפסו לפי הגהות הגר"א שבדפוס ווין. לעתים אף הודפסו בטעויות דפוס מסוימות, שאין כאן המקום לפרטן.⁵⁰

(ב) הדפסת ההגהות בדפוס וילנא וחסן לדפוס ווין

בדפוס וילנא תר"מ-תרמ"ו, כתבו המדפיסים כי במהדורה זו יש:

הוספות להגהות הגר"א ז"ל וביותר לסדר זרעים ושקלים ותמורה, מעצם כ"ק [כתב יד קודש] יש שנעתקו מגליון הש"ס שלו, אשר כמה מסכתות ממנו היו ביד הג"מ יהודה בכרך ז"ל אב"ד סיני בעל נמוקי הגר"ב.⁵¹ וקנינו אותם מבניו יחי'י.⁵²

לתקן את הנוסח, והוא מסתמך בכך על התוספתא. וכדוגמה זו ממש מצאנו גם בדף כט ע"ב. ברור כי הגהות אלו נעשו ע"י המדפיס או המגיה, שחשב כנראה לשפר את הלשון. ומצאנו עוד כמה שגיאות מסוג זה בהגהות אחרות.

48 בכרית מג ע"א נוסף בסוגריים מרובעים: וכן גרס הרש"ל.

49 רשימה ביבליוגרפית נערכה ע"י ישראל יעקב דינסטאט, רבנו אליהו מוילנא, תלפיות, ד (תש"ט), עמ' 284.

50 מ' עסיס (לעיל הערה 29), עמ' 112-114, השווה את המהדורות השונות של הגהות הגר"א למסכת שקלים, כפי שנודפסו בדפוס התלמוד החל מויתא תקס"ו ואילך. מסקנתו בעמ' 114: "מכיוון שבכולן חלו ידי עורכים מאוחרים, נמשכנו במאמר זה אחרי נוסח הדפוס הראשון, שהוא המהדורה האוטנטית מכולן".

51 ראה לקמן עמ' 446, שם הובאה עדות נכדו על כך. יש לציין כי ר' בצלאל הכהן בהגהותיו מראה כהן לב"ק יב ע"ב, צא ע"א (נדפסו בדפוס וילנא במסכת ב"ב), הזכיר את הגהות הגר"א בכ"י. לא נתפרש היכן ראה זאת. ביחס להגהה הראשונה השווה עם "השטטה מהגהות הגר"א למסכת בבא קמא", שנודפסה בדפוס וילנא, מסכת בבא קמא ביות לחידושי האחרונים, בדף לח ע"ב.

52 יש לציין כאן לעדות מעניינת שכתב ר' דוד טעביל אפרתי בספרו תולדות אנשי שם, וורשא, תרל"ה, דף כח (הראשון), כי לאחר דף אחד נדפס מספר זה שנית ע"ב: "הראני כי ידעתי [=כבוד יד נפשי] ש"ב [שאר בשר] הגאון מו"ה יצחק אליהו לנדא שיחיה המ"מ [=המגיד מישור] דמתא פה"ק [=פה עיר הקודש] ווילנא... מה שהעתיק מגליוני הש"ס של כ"ק [=כבוד קדושתן] ש"ב רבינו שבגולה הגר"א ז"ל, מה שכניו האנשים ז"ל הגיהו בכתיב בגליון ברכות (לו) במעשה דרג' והוקעים תזכר ור"ל: 'לכאורה תמוה דליטעמך יבניס א"ע מחלוקת החכמים, אלא דר"ל כמ"ש בסוף פ"א (יב). דאפילו ביד ביהמ"א יצא, והשיב לו יחיד ורבים והוא ודאי מעין ג', מר אבא הגאון זצ"ל". מעדות זו אנו שומעים כי בני הגר"א הגיהו באותו תלמוד של אביהם תגות בשמו. לא מצאנו זכר להגהות אלו. אפשר שיש כאן אי ריוק מסוים, והוא רצה לומר שכניו הגיהו בתלמוד (ולא בתלמוד אביהם) דברים משם הגר"א. כנראה דברים ששמעו ממנו, ולא דברים שהיו כתובים, וענין זה עריך צריך בידור. מצאנו כי ר"א לנדא הזכיר במקום נוסף שתלמודו של הגר"א היה לפניו. הוא הזכיר בספרו לשמוע כלמורם, וילנא, תרל"ו, סוף נזיר, דף עז ע"ב: "בגמ' של הגר"א ז"ל מצאתי כותב על הגליון בניין הוא סימן על המסכתות שמסימות כמאמר זה והם ברכות נזיר יבמות כריתות". קשה לדעת אם כוונתו לומר כי בגמרא של הגר"א היה רק סימן על המלה: בנין, ואת השאר אמר הגר"א בעל פה, או שכונתו היא שהכל היה כותב כגמרא שלו. מכל מקום בהגהות הגר"א לתלמוד שנודפסו אין מאומה

והעתיקים הג"מ אבא קליינרמאן ז"ל הנ"ל, אשר עמל יגע שנים רבות בהעתיקת ובירור כתבי יד קדשו, מעל גליונות הש"ס שלו, ויש שהיו בידו כ"ק בחבורות לבדן, כמו ביאור הגהות למס' ערכין תמורה בכורות שהשיגם מאוצר הספרים של הרה"ג מו"ה שמרי' צוקערמאן ז"ל ממאהליב.⁵³

אכן צדקו מדפיסי וילנא, והיו בידם הגהות חדשות שאינן מצויות בדפוס ווין. כגון בדפוס ווין נדפס בסוף הכרך הכולל את מסכתות פסחים, ביצה, חגיגה, מו"ק, כדברים האלה:

ואל יפלא בעיני הקורא וההוגה בספר הש"ס היוצא מבית הדפוס שלי על אשר יפקד בחלק הזה מקום ההגהות מהגאון מוהר"ר אליהו וילנא זצ"ל, כי ממני לא יבצר להדפיס כל אשר יצא מתחת ידי הגאון, אך בחפשי באמתחות הכתבים הנמצאים תחת ידי על כל התלמוד לא מצאתי דבר רשום על כל החלק הזה, על כן יצא נקי בלי הגהות. המדפיס.

אבל בדפוס וילנא נמצאות הגהות בכל אחת מהמסכתות הללו.⁵⁴ הוכחה נוספת לאמור נקבל על ידי השוואה בין הגהות הגר"א למסכת מסוימת שנודפסו בדפוס ראשון, לבין הגהותיו על אותה מסכת שנודפסו בדפוס וילנא. לאמור, יש הגהות רבות בדפוס וילנא שאינן מצויות בדפוס ווין.⁵⁵

כמו כן אנו רואים בדפוס וילנא כי המעתיקים כתבו לנו במפורש שהיה לפנייהם כתב יד קודשו של הגר"א. כך, לדוגמה, מצאנו בעירובין נח ע"א, שבדפוס ראשון נדפס בתוך הגהות הגר"א: כאן נמחק תיבה אחת או שתיים, וכן בהמשך: כאן נמחק ת"א [=תיבה אחת]. אבל בדפוס וילנא נדפסו הגהות אלו כאשר החסר מושלם בתוך סוגריים, ובהערה כתבו המדפיסים: כ"ה בכ"ק שעל גליון הגמ' שלו.⁵⁶ וכמו כן מצאנו בדפוס וילנא בחידושיהם שבסוף המסכת, בחיבור הנקרא חלופי גרסאות ע"פ נ"י [=על פי נוסחאות ישנות], במסכת ברכות לדף כט ע"ב, את הדברים הבאים: "בהגהות הגר"א שנ"ב (ותחזירני לביתי בשלום) כ"ה בכתיבת י"ק [=יד קודש] בגליון הש"ס שלו אחר כתבו הגהה זו הסגירה כעגולים, כלומר דהדר ביה". וכן מצאנו במקומות נוספים⁵⁷ שהזכירו את כתב יד קודשו.⁵⁸

בעניין זה. אמנם באמרי נעם על ברכות מובא כי הגר"א אמר זאת, אבל לא נאמר שם כי כתב זאת.

53 דברי המדפיסים באחרית דבר, עמ' 7.

54 המעיין ימצאן בקל. אציין רק להגהות הנמצאות במסכת חגיגה, היות שהן מעטות. הן נמצאות בדף ז ע"ב, יד ע"א, טז ע"ב.

55 ביחס למסכתות בכורות, ערכין ותמורה הדבר בולט. אבל מצינו כן גם במסכתות אחרות. אתן כמה דוגמאות ממסכת ברכות, ואציין להגהות המצויות רק בדפוס וילנא: דף כג ע"ב, כה ע"א ולא כנגד אשפה, כה ע"ב, לד ע"ב וסוף, מ ע"ב בוין יש רק ההגהה שצ"ל ודבלי תאנה (כדפוס וילנא תוספת שונה), מג ע"ב בדפוס ווין נמצאת רק תגוה ראשונה, ועוד ועוד.

56 בסוף החידושים למסכת זו נדפס: "הוספות ותקנים בהגהות הגר"א זצ"ל". ואכן, נמצאות פה כמה הגהות חדשות שמשום מה לא הודפסו על הגליון.

57 כגון במסכת שבת הגהות על פסקי תוספות סי' לג (ואולי אינו להגר"א), וסי' נג (דומה שיש שם ט"ס,

אמנם יש לציין, כי לא כל מה שנדפס בדפוס ווין נמצא בדפוס וילנא,⁵⁹ ואין אני מתיחס כאן להגהות שנעשו כנגד הצנזורה הנוצרית, שעליהן ייחדתי את הדיבור בסעיף הבא. הברל נוסף בין שני הדפוסים הוא בנוסח ההגהות. לאמור, הנוסח של ההגהות אינו זהה. דומה שדפוס וילנא עדיף גם מבחינת נוסח ההגהות. לאמור, יש כמה הגהות שנדפסו בדפוס וילנא בצורה מתוקנת ונכתה.⁶⁰

ברור מכאן, כי ההגהות הגר"א בדפוס וילנא לא נדפסו עפ"י דפוס ווין. גם ביחס להגהות השוות בשני הדפוסים, דומה בעיני כי מדפיסי וילנא לא ראו את הדברים ולא עיינו בדפוס ווין. לעיל ראינו שבדפוס וילנא נשמטו הגהות מסוימות שנדפסו בדפוס ווין, ולכאורה הרי זו ראייה שאכן מדפיסי וילנא לא עיינו בדפוס ווין. ברם אין בזה כדי הוכחה, משום שהדבר יכול להתפרש כטעות גרידא. אולם דומה שמצאנו הוכחה נוספת.

במסכת סנהדרין צט ע"ב, מוקמה האות [א] של הגהת הגר"א בראש העמוד על דברי ריש לקיש הנמצאים שם, ואילו מקומה הנכון הוא על דברי ריש לקיש הסמוכים לשאר

ונראה שר"ל שיש לצרף את סי' נג וסי' נד. יש להוסיף כי במסכתות נזיר וקידושין הם הדפיסו ליקוטים מהגר"א. בליקוטים אלו יש הגהות בנוסף על הגהותיו בגליון התלמוד, ולא נחברו לי מגן ליקוטים אלו. נראה היה לפנייהם כתב יד שהכיל ליקוטים ממנו, וכך עולה מדבריהם בחילופי גירסאות במסכת כ"מ, דף פד ע"א: "ולזכות הרכים ראינו להציג כאן מ"ש מהג"א וז"ל בכ"י הקדושה בכרך ליקוטיו ח"ג דף פח וכתב שם כי לקוטים על המשנה שהוכחא כאן בתוס' וז"ל שם בעמוד ב'... עכ"ל הזהב".

אמנם כאן צריך להודיע, כי המדפיסים לא כתבו דברים אלו בנוף הגהות הגר"א שהדפיסו על הגליון, ואיני יודע טעם הדבר. מכל מקום לא טוב עשו, שהרי לא כל לומד יודע כי בהערות אלו יש התייחסות להגהות הגר"א.

ברקתי כמה מסכתות, ואלה התוצאות. בדפוס ווין, ברכות נח ע"ב, נמצא: דמתגלגל נמחק. הגהה זו אינה נמצאת בדפוס וילנא, ויש שם רק הערה של מסורת הש"ס בעניין זה. במסכת קידושין ע ע"א נמצא (מקומה של הגהה זו, הוא בין שתי הגהות הגר"א האחרות הנמצאות בדפוס וילנא. ציינתי זאת כדי שנקל יהיה למצוא את המקום): הפסול פסול ג"ב הפסול פסול צ"ל. בדף עז ע"א נמצא: ולעולם שני שמות אמר אביי כו' כצ"ל ושאר שבינתיים נמחק (כלומר נמחק: וחלוצה דרבנן הוא והתניא... וקרא אסמכתא בעלמא הוא – יש"ש). שתי הגהות אלו אינן נמצאות בדפוס וילנא. במסכת סנהדרין יש להעיר, כי בדפוס ווין סנהדרין קט ע"א נדפס: ערם נרשם עליו אות ב'. הלכך נמחק וג"כ ילינו. סוף ההגהה אינו נמצא בדפוס וילנא, אבל יש שם הערה של מסורת הש"ס בעניין זה. במסכת ערוות פ"ח מ"ג נמצאת בדפוס ווין הגהת הגר"א שצ"ל רבן גמליאל, ולא מצאתיה בדפוס וילנא.

ברכות כז ע"ב, בדפוס ווין נדפס: שלא אכשל – צ"ל למטה קודם ולא יכשלו חבירי. בדפוס וילנא נדפס: ולא אומר על טמא טהור ולא על טהור טמא. כל זה צ"ל למעלה קודם ולא אכשל. התיקון בדפוס ווין אינו מובן, אלא אם כן נגיה בו: שלא אכשל בדבר הלכה וישמחו כי חבירי – צ"ל למטה וכו', ואז תהינה שתי ההגהות זהות. לעצם העניין ע"י בדק"ס, ותראה כי נוסח הגר"א הוא נוסח חדש. שם דף נט ע"ב, בדפוס ווין נדפס: בבזרתה – ג"ב גי' רי"ף ורא"ש כשהתהה. במסלותם – ג"ב בעתם. כסדרן – ג"ב במשמדתם רי"ף ורא"ש. אבל בדפוס וילנא הודפס: ג"ב גי' הר"ף והרא"ש כשהתהה במשמדתם בעתם. וכך אכן הנוסח הנכון. כמו כן בדף ס ע"א, נדפס בוין: כי א-ל חפא נאמן אתה ורפאתך אמת לפי – נמחק, וג"כ כי חפא חנם אתה, וכ"ה ברא"ש, אבל גי' בה"ג ורמב"ם, חולים. ברור כי יש כאן טעות, ושתי הגהות הפכו לחיות הגהה אחת. וראה בדפוס וילנא שאכן יש שם שתי הגהות כראוי.

האותיות.⁶¹ וכן נדפס בדפוס ווין הראשון והשני.⁶² ללמדך, שמדפיסי הגהות הגר"א בדפוס וילנא לא עיינו בדפוס ווין, שהרי אילו היו מעיינים בו לא היו שוגים בהדפסה.

(ג) מהדורות שונות של הגהות הגר"א בדפוס וילנא

התלמוד נדפס בדפוס וילנא כמה פעמים, ואע"פ שהודעת נותנת שהוא הודפס מאמהות, ולפיכך על המהדורות הללו להיות זהות, הרי שאנו מוצאים כי במהדורת תר"ן יש שינויים בהגהות הגר"א.⁶³ הגה כמה דוגמאות:

(א) שבת קב ע"ב. במהדורות הרגילות נדפס: גמ' וליטעמך אימא סיפא. נמחק ר"י אומר ואפי' וג"כ צ"ל שניהם חייבים וכ"ה בירושלמי ואמ' שם וכו'.⁶⁴

והנה הנוסח כפי שהוא לפנינו קשה, וכבר נתקשה בכך בעל יפה עינים שם. אבל בשנת תר"ן נדפס: (אפי') נמחק וג"כ צ"ל שניהם חייבים וכ"ה בירושלמי וכו'. וברור שלפי נוסח זה דברי הגר"א הם פשוטים ומובנים.⁶⁵

(ב) שבת קטו ע"א. כאן יש שלוש הגהות של הגר"א באותה סוגיה.⁶⁶ והנה מתברר כי ההגהה השלישית אינה חלק ממערכת ההגהות, אלא היא הגהה בפני עצמה שמחליפה את

61 העיר על כך ר"ק כהנא (לעיל הערה 6), עמ' טו, הערה 9, עפ"י דברי ר' חנוך ארטנר (דוב העזותי של הרב ארטנר) נהרגו בינתיים ונמצאות בספרו, עינים בדברי חז"ל ובלשונם, ירושלים, תשל"ח. אבל עניין זה לא נמצא שם). ר"ק כהנא בספרו חקר ועין, חלק ג, ת"א, תשל"ב, עמ' קב, הוסיף על כך וציין שהעיר בזה גם ר"מ ראטה בקונטרס בשורת אליהו (נדפס בסוף ספרו קול מבשר, חלק א, ירושלים, תשט"ו) אות ג. אגב, דברי ר"ק כהנא שם (וגם בספרו חקר ועין): "במהדורות אחרות של הגהות הגר"א, החל מדפוס וויןא תר"ג, נדפסו הגהות הגר"א בסוף הספר וכו', אינם מדויקים. הדפסת ההגהות בסוף הספר היתה מתחילת הדפסת ההגהות, היינו מדפוס ווין תקס"ו.

62 ההבדל הוא שבדפוס הראשון נדפס כן בדף המיוחד של הגהות הגר"א, בציון מדויק של הדף והשורה. בדפוס ווין השני נדפס כן על הגליון בציון מדויק של אותיות המראות את מקום ההגהה.

63 ראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' קנו ואילך, שם נמצאת סקירתו של א"מ הכרמן על דפוס וילנא. הוא כתב כי "ומאמהותיה [של המהדורת תר"מ-תרמ"ו] הדפיס בית התוצאה מהדורות אחר מהדורות עד שנת תרצ"ט". אבל הוא לא ציין, ואפשר שלא ידע, כי המהדורות הללו אינן זהות זו לזו. וראה דוגמה נוספת להבדלים שבין המהדורות של דפוס וילנא, בספר סנהדרין גדולה למסכת סנהדרין, כרך א, ירושלים, תשכ"ח, במבואו של יעקב הלוי ליפשיץ, עמ' 65-66, מספר 25. וראה עוד לעיל פרק תשיעי, הערה 170.

64 בדפוס ווין כתוב: צ"ל הנותן את הט"ט חייב ר' יוסי אומר שניהם חייבין. העל' והניח ע"ג רימוס כו' והשאר יש למחוק, וכן הוא בירושלמי ואמר שם למי נצרכא סיפא לרבנן, ועי' תוס' ד"ה וליטעמך כו'. הגהה זו היא כפי הנוסח שלפנינו, ומכאן אתה למד כי הניסוח שבדפוס וילנא והנקודה אחר המלה סיפא, מטעים קצת את המעיין.

65 וראה גם מ"ש דבר ירוחם אלטשולר בישוב דברי הגר"א, בחיבורו אור תעלם, שנתפרסם בסניני כרך יב (תש"ג) עמ' קנא-קעב. ואף הוא כתב דבריו לפי הנוסח שלפנינו. וראה בסוף דבריו מה שהגיה משם רבו.

66 חיות שאין הן נמצאות בחלק מהדפוסים, ארשמן כאן לנוחיות המעיין. בשורה הראשונה של העמוד: מותר בקניית ידק, ג"ב אסור. בהמשך אותה שורה תגהה נוספת: (ואמר רחב"א ארי"י) תא"מ. בשורה השלישית: בחול ג"ב מותר כן הוא גירסת הרמב"ם ומ"מ (ועמ"ש רבינו בא"ח סימן תרי"א סק"ד). יש לציין, כי האותיות המציינות את מקום הגהת הגר"א בתוך דברי התלמוד, לא הודפסו.

שתי ההגהות האחרות. היינו, לפי ההגהה השלישית יש למחוק: דר' יוחנן אומר יוהכ"פ מותר בקניבת ירק ואמר רחב"א אר"י, יש לגרוס: תניא כוותיה (כלומר כר"ה) יוהכ"פ שחל להיות בחול מו"ת מפצעין וכו'. בכך נגיע לאותה מסקנה כפי שנגיע בשתי ההגהות הקודמות. אבל ברור שהלשון דחוקה מאוד, ומסתבר יותר כי יש כאן טעות. אמנם יש מהדורות מדפוס וילנא שלא נרשמה כאן אפילו הגהה אחת. גם בדף קיד ע"ב, שבו נמצאת במהדורה שלפנינו הגהה אחת,⁶⁷ הרי שכאותם דפוסים לא נרשם מאומה.

(ג) סנהדרין צב ע"ב. שם נדפס: וטפחו לו [א] לאותו רשע על פניו. ובהמשך שם: יוצק זהב רותח לתוך פיו [ב] של אותו רשע. צינני האותיות בסוגריים מרובעים מפנים אותנו להגהות הגר"א, אבל באותו עמוד אין הגהות הגר"א. אולם בדפוס וילנא המאוחר נמצאות שתי ההגהות בגליון, וכתוב בהן: צ"ל אותו (בהגהה השנייה כתוב: לאותו) רשע שחיק טמא.

שלוש דוגמאות אלו, לא ללמד על עצמן באו אלא ללמד על הכלל כולו באו. לאמור, ברור כי הגהות הגר"א לתלמוד עברו כמה גלגולים.⁶⁸ על יסוד שלוש הדוגמאות שראינו אנו למדים, כי גם בדפוס וילנא עצמו היו כמה מהדורות של הגהות הגר"א, או שהן עברו תיקונים, ואפשר גם שנכנסו בהן שיבושים.⁶⁹

(ד) הגהות הגר"א כנגד שיבושי הצנזורה

בכמה מהגהות הגר"א שנדפסו לראשונה, מצאנו התייחסות לצנזורה הנוצרית, ואילו בדפוסים הבאים לא בא זכרן של הגהות אלו. נציין לכמה דוגמאות (וראה הצילום בעמ' 441–442):

(א) במסכת סנהדרין לב ע"ב, נדפס: בפרס נמחק ונ"ב ברומי. הכוונה לדברי התלמוד: אחר ר' מתא לרומי. לפני הגר"א היה כתוב: אחר ר' מתא לפרס.⁷⁰

67 כשורה האחרונה: תניא כוותיה דר' יוחנן, צ"ל דרב הונא (ר"ל לגי הרמב"ם ומ"מ). גם כאן האות המציינת את הגהת הגר"א, בתוך דברי התלמוד, לא נדפסה.

68 ר' צבי הירש פרכר במאמרו, 'העדות ומלואים לקורות ספרי רבינו הגר"א', תלפיות, ד (תש"ט), עמ' 355, כתב: "לאשרנו נדפסו הנהגותיו וביאוריו אח"כ [היינו אחר דפוס ווין – ישי"ש] בהכרח מהדורות ע"י מגיחים מגדולי ישראל בבחיור אחר ביחור, מנפים כ"ג נפה מעצם כ"ק, והסחר מהן כל הסיגים של המדפיסים הקודמים, והן צורפות ומנוקות מטעויות הדפוס". דברים אלו אינם מרוקנים. כל הדפוסים עד דפוס וילנא הם העתקה מדפוס ווין, כפי שכתבנו לעיל, ולפעמים העתקה משובשת. נכון שבדפוס וילנא נדפסו ההגהות באופן מרוקן יותר, ואפשר שנדפסו עפ"י כ"ק, אבל גם בדפוס זה אנו רואים שהיו מהדורות שונות, או תיקונים בהגהותיו.

69 כיוון שאנו נוכחים לדעת שבדפוס וילנא נדפסו הנהגות הגר"א מחדש, ובאופן שונה, קשה לדעת אם הנוסח החדש הוא אכן חדש ומקורי או שמא יש בו טעות. כגון בשבת צב ע"ב נדפס בוין: התחין להוציא בפונדו ופיה למעלה והוציא בפונדו ופיה למטה בתוך פונדו והוציא בין פונדו לחלוק ובשפת חלקו פטור המתחין להוציא בפונדו ופיה למטה ר"י מחיב... בדפוס וילנא חסר: בתוך פונדו... פטור. וזו כנראה טעות, וראה גם בהגהות הגר"א לתוספתא פ"ה ה"ג.

70 נראה כי הדפוס: בפרס, זו טעות, וצ"ל: לפרס. וכן בהגהות הגר"א צ"ל: לרומי.

(ב) שם מג ע"א, נדפס: נכתב כל המימרא שחסר (מה הועיל לנו בעל כותב הגהת המחבר אם לא כתב מה חסר). לפי האמור יוצא כי מעתיק הגהות הגר"א מסר לנו שהגר"א כתב בגליון מה שחסר, אבל הוא לא העתיק דברים אלו. המגיה-המדפיס מתרעם עליו על שלא העתיק את הדברים, ותרעומתו כתובה בסוגריים.⁷¹ ברור כי הקטע שחסר הוא הקטע על ישו ותלמידיו, שהושמט בדפוסים מאוחרים מפני הצנזורה הנוצרית.

(ג) שם סז ע"א: קודם מתניתין[ן] המדיח זה כר' ג"ב מאמר החסר. אף כאן המאמר המושמט הוא מאמר העוסק בישו, שהושמט בדפוסים מאוחרים מחמת הצנזורה הנוצרית.⁷²

(ד) שם קג סע"א: סוף תבשילו ברבים, ג"ב ג' תיבות החסרים. היינו, הכוונה היא שהגר"א כתב בגליון את שלוש המלים: כגון ישו וחביריו. יש לציין שבדפוס זה כתוב בתלמוד עצמו: כגון ישו וחביריו, אע"פ שבדפוסים הקודמים לו נשמטו מלים אלו מפני הצנזורה.

(ה) שם קז ע"ב, נמצא פעמיים: ג"ב מאמר החסר.⁷³ וברור שאף כאן הכוונה למאמרים העוסקים בישו, כפי שנמצא בדק"ס במקום.

בכל הדוגמאות לעיל, ההגהות הללו לא חזרו ונדפסו בדפוס ווין השני, ולא בדפוסים שאחריו.

אבל יש הגהות שחזרו ונדפסו בדפוס ווין השני ולא נדפסו בדפוס וילנא. הדבר מאשר את הידוע לנו על הצנזורה ברוסיה. לאמור, ידוע כי בדפוס וילנא שונו דברים, הרבה יותר משאר הדפוסים, מפני הצנזורה.⁷⁴

(ו) שם קא ע"ב: ויעתר לו, ג"ב מאמר החסר. כן הוא גם בדפוס ווין השני. אבל בדפוס וילנא אין מאומה.⁷⁵

(ז) שם קי סע"ב: אבל קטני בני רשעי העולם דברי הכל אין באין לעזה"ב. בדפוס ווין הראשון וגם השני, נאמר: צ"ל אומות העולם.⁷⁶ אבל בדפוס וילנא אין כאן הגהה.

(ח) מכות ז ע"ב: לכותי, נמחק ונ"ב לנכרי. הכוונה לאמור שם: פרט למתכוון להרוג את הבהמה והרג את האדם לכותי והרג את ישראל. הגהה זו נמצאת גם בדפוס ווין השני, ואינה נמצאת בדפוס וילנא.⁷⁷

71 בכל הדוגמאות שיובאו לקמן, לא מצאנו הערה מסוג זה של המגיה-המדפיס על המעתיק, למרות שגם בהן השמיט המעתיק את דברי הגר"א.

72 בשני דפוסים ווין נשארו כאן כשתי שורות ריקות הן בתלמוד והן ברש"י, ללמדך שיש כאן השמטה.

73 גם כאן נשארו, בשני דפוסים ווין, במקומות הללו כשתי שורות ריקות, הן בתלמוד והן ברש"י, והדבר מעיד שיש כאן השמטה.

74 ראה, לדוגמה: זינה עמנואל, 'על הדפסת התלמוד ותעלולי הצנזורה', המעין, סז (תשל"ו). בעמ' 30–33, הוא התעכב במיוחד על דפוס וילנא.

75 וראה: דק"ס, עמ' קנד, אות פ, בדבר המאמר החסר.

76 וראה גם: דק"ס, עמ' קעט, אות ב, נוסח שונה במקצת.

77 יש להעיר, כי בדק"ס לא מצאנו כאן כל הערה על ענין נוסח. אבל ברמב"ם, ה"ל רוצח פ"ו ה"ג, נדפס: גי [בדפוסים מאוחרים נדפס: עכ"ר], וזהו שינוי מפני הצנזורה, כידוע. גם בחסרונות הש"ס, ת"א, תשי"ד (ר"צ קניגסברג, תר"ץ), נדפס שצ"ל: גי.

הגהות על מסכת סנהדרין

הגהות

מחרב הנאון החסיד מ' אלי ווילנא וצ"ל

דף עמוד	שורה
יז ב	נבר' לב לשעריך וכן עודה לצ לשעריך * נמחק וצ"ל בכל שריך *
כב ב	מא דמהלי עבודה קשיא * לצ סגל בפרק ל דתענית פשטי כי פתקים למיניה הוה דתקיקס סגל ללחוני כו' *
כד ב	מד כל כי האי גוונא לאו אסכתא אלא * נמחק וצ"ל הדנוס לא גרס לה *
כט א	כו ואומר הולך רביל סגלה סוד * נמחק *
לב ב	כה בפרס * נמחק וצ"ל ברומי :
—	— כט ר' יהושע * לצ חנינא בן אדי ר' יהושע :
כג א	— כחז כל הנומל שחסי (עס הויעל לו בעל כוזב לנכח הנומל חס לא בחז מה חסר) :
גיד ב	— כ יפוסק דבריה כו' * לצ ופסקית סגל כל העלס :
—	— רש"י ד"ה פסקית, לנריל * לצ לוי כן :
גז א	— ד"ה יסחל עט"ס כו' ומדרבנן פילא, לצ חסר פסד וטיוט פס' עט"ס :
ג ב	— נבר' מר וחבבים אורבים הרבה עריות * נמחק קו על חיות הרבה עריות וצ"ל הרענ"ס לא נזכר לה ונפרס דנכ הכוים
—	— כ"ל כ"ע, וליקן מוקיטין רק לחוקו ולשו בפסקט דקלס וגם אונס וגו' * ולא כדחויא דלקון וכחז שש עריות חסור לנ" *
—	— גבר"ע וחבבים :
נט א	— כ רק חוק לבלתי אכל הדם זה אבר בן הדי כי הדם הוא הנפש * נמחק :
סו א	— חידס עטניקן הכדית זה כו' לצ מלמד החסר :
פא א	— לא בזכותו אבות * נמחק קו על חיות בזכות וצ"ל בשביל :
פד א	— כח חסור לוי דכדיס ג' * נמחק וצ"ל פס' יז :
פז א	— ג זה הדין דין * נמחק דין עט :
פז א	— לו והאיש אשר לא ישיבע וגו' * לצ נ"י סמוכים ודיה וגו' * אשר וגו' וכתבי ואנכי וגו' וסיה הכוים :
צ ב	— ל ס' צדק נשנה קס * לצ צדק קס נשנה סגל :
—	— טף אל כיפר לצ קיסר :
צא א	— לא פנס אהת * נמחק :
צב ב	— כב על פניו * לצ לאורו רשע :
—	— מד להוך פיו * לצ שלאוורו רשע :
צג ב	— ח עמונו נמחק חיות וגו' :
—	— כז וכתבי וברירו נמחק חיות וכתבי :
—	— טף והאנשים אשר היו עכו לא ראו את המראה * נמחק :
צד א	— ל שומר סה מליל * לצ לא אתא בקר * כנ"י רש"י :
—	— לר אבר רב * לצ פפא :
—	— לה הגלת פלאסר * לצ פלסר, פלנסר, והסידון, פול תגלת פלאסר תננה פלסר תגלה פלנסר
—	— שלמנאסר סרגון אסנפר :
צה ב	— ג ד"א איפניעה כו' עד ואל הפנע כי * נמחק :
—	— כה והשא פרשים * לצ ורגלין :
צז ב	— סד הלך בדרך ברהוק * נמחק :
צז א	— טז אשר חרפו * נמחק לנזו ר"ל מוחק זה נמחק סגס :
—	— כד ואנשי גבול נמחק חיות גבול, וצ"ל חיל :
—	— כא ופני הדור כפני הבלב נמחק :
—	— כב וסר מרע משתולל נמחק לנזו ר"ל מ"י נמחק סגס :
ג	— יג ותשעים * נמחק וצ"ל נשלשים :
—	— רש"י ד"ה ותשעים כו' פשר שנים, פשה כפן צ' נקודת לספקי * ותיצון וכבר עמדו וכו' עד נר דוד ז"ל נמחק :
גח א	— ד"ה חססין כמו (פני' ג') נמחק עט"ס ג' :
—	— נבר' כו אפתורא דקרתא נמחק חיות דקרתא וצ"ל דחמי :
צט א	— ג וההסכוה דיבור שנאמר לו לכה * נמחק צ' חיות לו למשה וצ"ל להם לישראל :
ב	— לט אבר ריש לקיש נמחק עליו לוח ג' :
—	— מ ר' אליעזר נמחק עליו לוח ט' :
—	— טא רבא אסר נמחק עליו לוח ז' :
—	— מד אר אברו נמחק עליו לוח ד' :

דף עמוד	שורה
ק א	— א נמר' כב ישר * נמחק :
—	— סר ירושע * נמחק :
—	— מה כורה וכן ואתה * לצ א"ל ד"י ואתה :
—	— רש"י ד"ה עטמתי כו' ענה נחם : לצ עין נח' עט' :
קא א	— נמר' כב אין הלכה נמחק חיות אין :
—	— לנ אלא כפני נמחק חיות אלא וצ"ל היל"ס לא נרס לה :
ב	— א, ועתה לו לצ מלמד החסר :
קב א	— י דאה וטעה דכתיב נמחק חיות דכתיב :
קג א	— טף חבשילו ברכים * לצ ג' חיות החסרים :
ב	— כא דמות משאוי נמחק חיות דמות וצ"ל עלס :
קד ב	— לה שנאמר כי לא מעיק נמחק חיות שנאמר :
—	— לט וכתיב ויגדל נמחק חיות וכתיב :
—	— טף ולי מעשה נמחק ג' חיות הללו :
קה א	— טף כתיב הבא כרע שכב נמחק ג' חיות כרע שכב וצ"ל נופל :
קו א	— לו שלעטני ולא יין * נמחק :
—	— נכ ונאמר * נמחק :
קז א	— מע אלי משהו * לצ וכו' :
—	— ונקתי מפשע רב * נמחק וצ"ל איתס :
ב	— כז עולס החסר :
—	— לז מלמד החסר :
קח א	— ח דור הכסדר * נמחק עליו לוח ג' :
—	— יא ערת קרח * נמחק עליו לוח ט' :
—	— יט ימירם כנאב לל כנאב ימירם ונעוטים נעוטים כתיב * נמחק :
—	— כג וארבות הטמים נפתחו * נמחק וצ"ל ויסברו סעינות חרש :
—	— טף מלמד שהיו נפנים רך כרמים נמחק אמר לו וצ"ל אמרו לו :
קט א	— טף ערס נמחק עליו לוח ג' * הלכו נמחק וצ"ל ילינו :
—	— ידרש ר' יוסי נמחק על חיות דרש לוח ט' :
—	— אכרי דא"ח ל"י חר נמחק על חיות אכרי לוח ג' :
ב	— ב מרגלים אין להם חלק כו' עד ערת קרח * נמחק :
—	— ערת קרח כו' לעולם הבא לצ וכו' שנאמר וחלסו וכו' עד ח"ר ערת * נמחק :
—	— מד שאיבד ע"נע * נמחק חיות ע"נע :
ג	— ג אסרו ל"י * נמחק חיות ל"י :
קי ב	— י עלי זבח * נמחק ג' חיות כללו :
—	— מה רשעי העולם לצ אנעת העולם :
—	— וצ"ל * נמחק :
ב	— ה שנאמר * נמחק :
ג	— י רצונו * נמחק וצ"ל צבינו :
—	— יא לישועה * נמחק וצ"ל לארצו :
—	— לר שנאמר * נמחק :
—	— לו שנאמר * נמחק :
קכא	— כה ואת כל אשר בה * נמחק :

הגהות הרא"ש

ברק ג' סי' יח יט משה נקט שיעיר כו' לצ סגל נמחקין עס מוכח ט"ס וצ"ל להין חית שיעיר :

הגהות הגר"א למסכת סנהדרין, ורין, תק"ע

הגהות הגר"א למסכת סנהדרין, ורין, תק"ע

הדפסת ברודלוצית מסך - להדפסת איכותית חדש שירות מן התמנן

עמודים בתולדות הספר העברי - הגהות ומגיהים שפיקל, יעקב שמואל עמוד מס : 436 הודפס ע"י אוצר החכמה

הדפסת ברודלוצית מסך - להדפסת איכותית חדש שירות מן התמנן

עמודים בתולדות הספר העברי - הגהות ומגיהים שפיקל, יעקב שמואל עמוד מס : 435 הודפס ע"י אוצר החכמה

אבל יש הגהות מפני הצנזורה, שחדרו גם לדפוס וילנא.

(ט) סנהדרין צח ע"א: אפיתחא דקרתא, נמחק תיבת דקרתא ונ"ב דרומי. הגהה זו נמצאת בדפוס ווין השני, ובדפוס וילנא. היינו, הגהה שבאה לתקן את הנוסח ששונה מפני הצנזורה, נמצאת גם בדפוס וילנא.

דבר מעניין אירע בדפוס וילנא, סנהדרין צב ע"ב. שם נדפס: וטפחו לו [א] לאותו רשע על פניו. ובהמשך שם: יוצק זהב רותח לתוך פיו [ב] של אותו רשע. ציוני האותיות בסוגריים מרובעים מפנים אותנו להגהות הגר"א, אבל יש דפוסים שבאותו עמוד אין הגהות הגר"א, וכנכתב לעיל עמ' 439, דוגמה (ג). ברם בדפוס ווין יש כאן שתי הגהות של הגר"א. האחת: על פניו נ"ב לאותו רשע. והגהה נוספת: לתוך פיו ג"ב של אותו רשע. נראה כי בדפוס וילנא נכנסו ההגהות בטעות לדברי התלמוד⁷⁸ למרות הצנזורה, והגהותיו של הגר"א נעשו מיותרות ונשארו רק הציון בלבד.⁷⁹ יותר מזה אנו רואים בדוגמה הבאה.

(י) שם צ סע"ב: א"ל קופר, נ"ב קיסר. כך הוא בשני דפוסים ווין. והנה בדפוס וילנא נדפס בתלמוד עצמו: א"ל קיסר, ואין כל זכר להגהת הגר"א, כנראה מפני שנעשתה מיותרת. (יא) מכות ט ע"א: כותי, נ"ב נכרי. וכותי, נ"ב נכרי. דכותי מה כותי, נ"ב דנכרי מה נכרי. כותי, נ"ב נכרי.

אורב הגהות אלו באות לומר כי בסוגיה בדף ט יש לתקן את כל המקומות שנאמר בהם כותי, ולכתוב במקומם: גוי. מסתבר שהציון לדף ט מוטעה, והכותה לסוגיה בדף ח ע"ב, מפני שאין סוגיה אחרת במסכת מכות שנוכח בה חמש פעמים כותי.⁸⁰ מסתבר גם כי נפלו טעויות קלות ברישום הציטוטים.⁸¹ אלא שהגהות אלו קשות הן, משום שאכן בדף ח ע"ב הנוסח כותי הוא הנוסח הנכון.⁸² נראה שיש בהגהות הגר"א הללו טעות שגגמה ע"י המעתיק.

מהדוגמאות הללו עולה, כי הגר"א השלים בהגהותיו את החסרונות שהיו בתלמוד מפני הצנזורה הנוצרית. אלא שמפני סיבות מובנות, חלק ניכר מההגהות הושמט בדפוסים מאוחרים. אמנם יש לדעת כי נמצאים עוד הרבה מקומות, גם במסכת סנהדרין, שנעשו

78 אגב, בשני דפוסים ווין נמצאת התוספת בתוך התלמוד בסוגריים מרובעים עם הערה בגליון שצריך לחוסף גם שחיק טמא.

79 אמנם לעיל, עמ' 439, דוגמה (ג), כתבנו כי במקום זה יש שינויים בדפוס וילנא עצמם, ובדפוסים מאוחרים נדפס בהגהות הגר"א: אותו רשע שחיק טמא. לפי זה אין הן מיותרות.

80 בדפוס ווין השני, נדפס בדף ט ע"א: כותי [בדפוס וילנא: כנעני] ונמצא גר תושב, וכאן נמצאת הגהת הגר"א: כותי צ"ל נכרי. אבל בדף ח ע"ב לא נמצאת כל הגהה. ייתכן שאכן אחת מהגהות הגר"א שייכת גם לדף ט ע"א, אבל ברור כי האחרת שייכת לדף ח ע"ב.

81 כפעם הראשונה צ"ל: כותי (לא: וכותי). במקום: דכותי צ"ל: ע"י כותי, ועוד טעויות קלות.

82 ראה דק"ס שם, אות ט: יוכרי לוכלין בנבשתי ופפד"מ שכשו והדפיסו גוי במקום כותי ככל העמוד. וראה עוד בספר תבנית אות יוסף, לר' יוסף בן אביגדור, פפד"א, תקי"ב, שכתב שיש להגיה: כותי, במקום: עכ"ר. ובגליוני השי"ס לר"י ענגיל כתב כי עכ"ר כאן משמע כותי. וראה: אוצר מפרשי השי"ס, מהד' מכוון ירושלים, עמ' שפא, הערה 80. מעניין כי בספר חסדנות השי"ס כתוב שבכל הסוגיה כאן צ"ל גוי. אבל כאמור, דברים אלו אינם נכונים.

בהם שינויים מחמת הצנזורה, ולא מצאנו בהם את הגהת הגר"א. נכון שאין המדובר בהשמטת קטעים גדולים, אלא רק בשינויים קטנים. אבל ראינו בדוגמאות לעיל, כי יש כמה הגהות שבהן הקפיד הגר"א להגיה אף בשינויים קטנים.⁸³ קשה אפוא לדעת מה דרכו של הגר"א בהגהות אלו. מכל מקום, חלק מההגהות הללו הושמט בדפוס ווין השני, ובשאר הדפוסים. אכן בדפוס וילנא הושמט הרוב המכריע של הגהות אלו.

(ה) מהדורת התלמוד שהיתה לפני הגר"א

על מהדורת התלמוד שהיתה לפני הגר"א יש בידנו שתי מסורות. האחת, מפי ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ:⁸⁴ "ושמעתי מפי תלמיד חכם גדול שראה את התלמוד שלמד בו הגאון ז"ל אצל הג"מ יהודה בכרך האבד"ק סייני עם הגהות בכתב ידו, והן מעטות ושונות מהגהותיו הנדפסות, והתלמוד הוא דפוס בבבשתי". היינו, הכוונה למהדורת התלמוד שנדפסה באמשטרדם ע"י עמנואל בבבשתי, בשנים ת"ד-ת"ח.⁸⁵ מאידך גיסא, כתב שפ"ן הסופר כדברים האלה:⁸⁶ "וראינו להזכיר קצת מהספרים הקדמונים מדפוסים הראשונים יקירי (!) המציאות שהיו בידינו לתועלת ההדפסה... (ג) מסכתות רבות מדפוס ברלין ופפד"א תע"ה-תפ"ב שלמד בהן הגר"א ז"ל וכתב עליהן את הגהותיו בעצם כ"ק".

לאור האמור באות (ד), לא תיתכן המסורת הראשונה. הרי בדפוס בבבשתי נמצאים כל הקטעים שהושמטו מפני הצנזורה, ואשר צריך לעיל כי הגר"א הוסיףם בהגהותיו. הוא הדין ביחס לשינויים שנעשו עקב הצנזורה, גם הם אינם מצויים בדפוס בבבשתי.⁸⁷ נבדוק את המסורת השנייה. בדפוס ברלין-פפד"א אכן יש מקום לכל התיקונים שמנינו בסעיף הקודם, משום שבדפוס זה יש השמטות ושינויים שנעשו עקב הצנזורה הנוצרית. ברם בדיקת ה"דיבור המתחיל" מראה כי יש אי התאמות בין דפוס זה להגהות.⁸⁸ מכאן שמסורת זו אינה מדויקת.

כדי ליישב מסורות אלו, לכאורה עלינו לומר שהתלמוד שלמד בו הגר"א היה מורכב מדפוסים שונים. יש לבדוק כל מסכת ומסכת בנפרד, ואין להקיש מבדיקת נושא מסוים במסכת אחת, כגון שינויים מחמת צנזורה, על מסכת אחרת, שבה אולי יש שינוי בנושא זה. רק בדיקה של כל מהדורות התלמוד לגבי כל מסכת בנפרד, יכולה להביא לתוצאות מדויקות יותר.

83 אפשר להוסיף עוד דוגמה. במגילה יא ע"א נמצא פעמיים: כימי פרסיים, והגיה הגר"א: כימי רומיים, ונשמטו הגהות אלו בדפוסים מאוחרים. והנה באותו מקום יש עוד שינוי שנעשה מחמת הצנזורה, במקום: כימי בנכרנצאר, צ"ל: כימי אספסיטס קיסר, וכן הוא בדפוסים ישנים כמו שכתב שם בעל דק"ס, אבל בהגהות הגר"א לא נמצא כאן תיקון.

84 רבינוביץ, מאמר, עמ' קכט, הערה 1.

85 ראה: שם עמ' צג-צה.

86 אחרית דבר, בסוף מהדורת וילנא, עמ' 7.

87 וראה לקמן הערה 136, ראינו נוספת כי תלמוד דפוס בבבשתי לא היה לפני הגר"א.

88 כגון בסנהדרין פד ע"א, נדפס במהדורת ברלין-פפד"א בתורה אור: שם י, ואילו לפי הגהות הגר"א היה כתוב: דברים ג. או שם פד ע"א נדפס: זה חזין, ואילו לפי הגהות הגר"א היה כתוב: זה הדין דין. או שם צח ע"א אין בדפוס זה ציון ברשי: צפניה ג. ואילו לפי הגהות הגר"א היה כתוב ציון זה.

אלא שגם בדיקה של מסכת אחת באופן מדויק מעלה בפנינו קשיים, כפי שהעמידנו על כך מ' עסיס.⁸⁹ הוא בדק את כל "דיבור המתחיל" של הגהות הגר"א למסכת שקלים, וראה כי אין הם מתאימים לשני הדפוסים האלו (בבבשתי, ברלין-פפד"א). אמנם לדבריו הם מתאימים למהדורת אמשטרדם, תע"ו, כהוצאת מרקיס ופאלאשיוש.⁹⁰ אבל, ממשיך עסיס, גם עם דפוס זה אין זהות מוחלטת. גם עם דפוסים אחרים שבדק אין התאמה מלאה,⁹¹ ולפיכך הוא קובע: "הדפוס המסרים שהיה לפני הגר"א טעון איפוא עדיין חיפוש".

(ו) אמינותן של הגהות הגר"א שנדפסו בורן

לפחות אחד מתלמידי הגר"א המפורסמים היה נגד הדפסת ההגהות והצגתן לפני הציבור. כך כתב ר"י משקלוב בהקדמתו לפירושו תקלין חדתי, על מסכת שקלים, מינסק, תקע"ב:⁹²

גם אנכי חלילה לי מחדול להודיע לרבים צעון של תלמידים מובהקי' של רבינו הגדול גאוני גדולי הדור דמדינתנו, אשר ראו הגהות רכה"ג [=רבינו הגדול] מבדון בעלמא בש"ס שנדפס בורן, כי עם היות שרכ טוב צפון וגוון בהם למי שהוגה בהן ומוצא בהן טעם... בקשו גדולי הדור לגנוז הגהותיו של רבינו הגדול, כי מי שלא שימש כ"צ [=כל צרכן] ביגיעה ושקידה רכה לחפש בדבריו ואשר לא צלל בים התלמודים... ודאי ימצא כמה דברים אשר יהיו נראים כסותרים זא"ז [=זה את זה], או דברי ראשונים, ואף איזה גמרא ערוכה.⁹³ ...הגהותיו העמוקים מני ים וסתומים וחתומים המה, מי יצלל בעמקי תהום דעתו הרחבה וידלם לנו, ובפרט כי הגהותיו נרשמים בקצרה מאד מאד, לפעמים בחלוף תיבה אחת או אות אחת, או מחק א' ואפילו נקודה א', השלים כוונתו לפי עומק דעתו הרחבה, כי לא רשםם אלא לעצמו, כי הוא הבין דרכם שאין הדור ראי להשתמש בהם. ע"כ היטב אשר דברו גדולי תלמידיו כי ראי לגנוז, והנה כל זה אם היו גדולי המדינה ההיא ממנים מופלגי תורה והחודרים לדבר רבינו הגדול, להשים עיניהם על דרכי המדפיסים והמסדרים, למען אשר לא ישלחו בעולתה ידיהם, ולא ינחש שבט הרשע על גורל הצדיקים,

כראוי לאבנים יקרות כאלה למנות ריש טורדינא,⁹⁴ היודע לפרסם⁹⁵ ולשמרן... אך זו קשה מראשונה, כי הגהותיו הן הן גופי הלכות ונמסרו לע"ה ולגוי מדפיס⁹⁶ הגהות יקרות עליכם אני קורא כל איכה יועם, אבני קודש אשר היו עטרת תפארת ביד אדוניהן, ידי זרים שלטו בהם היו לאבני אופל, אבני ראמות וגביש לא ידע אנוש ערכם, חשך משחור תארם לא נכרו בחוצר, כי נתערכו בגוים⁹⁷ והוסיפו וגרעו כאשר עיני ראו... והמסדרים והמדפיסים שגו ברואה פקו פליאה נשגבה... ולכן העלימו הגהות תיבת ארבעה והניחו כמו שהוא... והמדפיס והמסדר מעשיהם גרועים ואפשר גם כוונותיהם אינם רצוים... ומן התימא על גדולי המדינה אשר בהסכמה עלו, איך לא שמו פניהם למיגדר בעד המדפיסים לבל יאפילו באופל השיבושים בדבריו הקדושים.

ר' ישראל עוד האריך שם בדבריו על כמה עניינים נוספים הקשורים להגהות, אבל אין הם נוגעים לענייננו. אנו העתקנו רק את הדברים המתיחסים להדפסת ההגהות, ואת התרעומת שהביע על כך.⁹⁸

ראוי להסמיך לאמור את דברי ר' יעקב בכרך:⁹⁹

וגם הוא [הגר"א] לא הגיהן רק לו לבדו בגליון הספר אשר למד בו, לכן לא הודיע לנו את יסודות הגהותיו, ועל מה אדניהן הטבעו, ואת מקורן לא הערה, ומי יודע אם מעתיקיהן העתיקו באמונה, ואם הבינו את היסוד את אשר העתיקו, למען ידעו להבחין את האותיות השחורות שבכתב ידו הקדושה המצטרפות למבין ומשכיל על דבר לדעת מהותן כפי מקומן וענינן. וכבר מצאנו וראינו לדאבון נפשנו, את אשר השחיתו והעזו מעתיקי הגהותיו לש"ס בבלי, מבלי דעתם את אשר לפניהם, וכעורים גששו קיר, כאשר ערכו כבר אבי אבי רבי ומורי הגאון הגדול כ"ש רבנו יהודה בכרך זצ"ל, לעמת כתב יד הגר"א הקדושה, בגליון ארבעת כרכי הש"ס שלמד בהם הגר"א זצ"ל, וכתב הגהותיו בידו הקדושה על גליוניהם, והמה היו ביד אבי אבי הגאון

94 היינו שומר, ראה: עיזבין פ ע"א, וברשי" שם.

95 כנראה צ"ל: לפרסם, והכוונה שהוא יודע ליפותן, היינו יודע ערכן, ומשגיח עליהן. ואולי צ"ל: לפרסם, כלומר, היודע להסביר, ולכן ישמרם מטעויות.

96 בעלית קיר הנוסח הוא (הסוגריים המרובעים במקור): "לאנו בקי בתלמוד [כי המוציא לאור הוא הח' יהודה ליב בן זאב תגורע בעה"מ תלמוד לשון עברי וכו' ועי' בהקדמתו בש"ס ר' וויק ובהסכמות הנאונים שם]", ונראה ששינוי את הנוסח מפני דרכי שלום. מעניין שבדפוס וילנא הנוסח הוא כמו בדפוס מינסק, ומדפיסי וילנא, שלא כדרכם, לא שינו. וראה הערה הבאה.

97 וכן הוא גם בדפוס וילנא. בעלית קיר חסר: בגוים. וראה הערה קודמת.

98 רבינובין, מאמר, עמ' קט, בהערה 1 כתב שם: "וזהר בעל תקלין חדתי כתב בהקדמת ספרו, כי תלמידי הגר"א בקשו לגנוז הגהות אלו, שמפני קיצורן כמעט שאין אדם מבין עומק סודותן, ומאד חזה להם כאשר ראו נדפסות בדפוס ווין, כי נמסרו הגהותיו לעם הארץ שלא הבין ומלא בשיבושים וטעויות עכ"ל".

99 בספרו מהעבור ומגין השנים, ספר ראשון עבור יחזקיהו המלך, וורשא, תרנ"ג, אות כב, דף י ע"ב.

89 במאמר (לעיל הערה 29), עמ' 101.

90 ראה: רבינובין, מאמר, עמ' קא ואילך.

91 עסיס הסתמך, בין השאר, גם על העובדה שמספר השורה בהגהות הגר"א אינו מתאים לשום דפוס, ראה שם הערה 47. עסיס גם בדק, ראה שם הערה 53, את ההתאמה של מספר השורות עם דפוס ווין, ומצא לפחות שישים וחמשה מקומות שבהם יש אי התאמה בין מספר השורות המצוין בהגהות, לבין מספר השורה שבדפוס ווין. לפי בריקתי, הרי שבמסכתות ברכות וסנהדרין יש התאמה בין מספר השורה המצוין בהגהות לבין מספר השורה של דפוס ווין, למעט כמה טעויות בודדות, וראה דבריי לעיל ליד הערה 39. אבל כנראה אין להסיק מסקנות מעובדה זו, שהרי בשאר המסכתות שבדקו לא מצאתי התאמה, כפי שציינתי לעיל שם.

92 חלק מדבריו כאן נדפס גם בעלית קיר, אות יג.

93 ר' ישראל הסביר כאן כמה מקומות מוקשים בדברי הגר"א.

הנ"ל,¹⁰⁰ וראה ראינו כי מעתיקה לא ידעו ולא הבינו את אשר לפניהם, לכן העלו בו קמשונים, וכסו פניהן חרולים, עד שהשחיתו יותר בהעתיקן אותן מאשר היטבו, והגן עתה לצור מכשול ולאבן מתעה למוקירי דברי הגר"א הנפלאים, מבלי דעתם את המקרה אשר קרם.

אמנם לאור האמור בסעיפים הקודמים, אנו רואים כי המגיה בדפוס ווין לא ערך את הגהות הגר"א כדי להתאימן לדפוסו. הוא לא שינה את ציון הדף, הוא לא שינה את הדיבור המתחיל, הוא לא השלים את ההגהות במקום שהמעתיק ציין שיש בהן חסרון וכנראה שהוא לא הוסיף את מספר השורה המתאימה.¹⁰¹ מכאן ניתן לשער כי המגיה לא ערך את הגהות הגר"א, וכנראה אין בהם שינויים פרט לטעויות דפוס או טעויות העתקה, וכד'. נמצא לפי זה, כי תרעומתו של ר"י משקלוב צריכה להיות מופנית כלפי מעתיק ההגהות מתלמודו של הגר"א, ולא כלפי המדפיס, שכפי שנראה לנו לא שינה את ההגהות.

קביעה זו ניתנת לבדיקה בדרך נוספת, והיא על יסוד הגהות הגר"א למסכת שקלים. הגהות הגר"א למסכת זו הגיעו אלינו בשני אופנים. האופן האחד הוא הגהות הגר"א שנדפסו כאמור בדפוס ווין, ובתוכן גם הגהותיו למסכת שקלים. האופן השני הוא פירוש של ר' ישראל משקלוב למסכת זו, הנקרא תקלין חדתי, המיוסד על פי הגהות הגר"א. מ' עסיס¹⁰² בדק את שתי המהדורות הללו, והגיע למסקנה שישנם ארבעה סוגי הבדלים ביניהן: (1) שגיאות דפוס רבות בדפוס ווין, שאינן נמצאות בתקלין חדתי. (2) מספר מקומות שיש בהם חילוף לשון קל בין שני המקורות. (3) שלוש הגהות החסרות בתקלין חדתי. (4) חמישה עשר מקורות ברורים, שיש בהם חילוף לשון בין שני המקורות. לאור ממצאיו הוא מסכם:

אבל למרות ההבדלים שבין שני המקורות בשני הסוגים האחרונים – שהרי שני הסוגים הראשונים אינם מייצגים מחלוקת בין המקורות, אלא שיבושי דפוס או חילופי לשון חסרי חשיבות לעניינו – מתגלה כאן ברובן המכריע של הגהות הגר"א התאמה כמעט מוחלטת ביניהן. הרי אומר: הן מבחינת הלשון הן מבחינת התוכן והמהות, עינינו לנו כאן עם הגהותיו המוסמכות של הגר"א למסכת שקלים.

לאמור, הגהות הגר"א שנדפסו בדפוס ווין הן ההגהות המקוריות של הגר"א, לפחות על מסכת שקלים. אנו יכולים להניח שהדבר נכון גם ביחס לשאר המסכתות. אנו גם יכולים להניח כי מספר המקומות שבהם חלה טעות בהעתיקה, או נפל שיבוש אחר, אינו רב. אף שבדפוס וילנא יש כמה שינויים, יש גם הגהות חדשות, הרי שהנדפס בדפוס ווין קרוב להציג בפנינו כראוי את מרבית הגהות הגר"א על התלמוד.

100 ראה לעיל ליד הערה 51, על שברה זו.

101 ראה לעיל הערה 91.

102 חנוכר (לעיל הערה 29), עמ' 103–108.

(ז) האם ההגהות מייצגות את דעת הגר"א בשלמות?

יש שאנו מוצאים כי הגהות הגר"א לתלמוד נזכרה גם בשאר ספריו. בדפוס וילנא נרשמו הערות בסוגריים בתוך הגהות הגר"א, והן מציגות לנו את ההקבלה בין ההגהה ובין דבריו בשאר חידושי¹⁰³ אולם יש שהגר"א מגיה את התלמוד בכיבורו לשולחן ערוך או בשאר ספריו, ואילו בהגהותיו שבגליון התלמוד לא נרשמה הגהה זו. כבר העיר על כך ר' יהושע העשיל לווין, בכתבו על הגהות הגר"א לתלמוד:¹⁰⁴

נדפסו ראשונה בוויין שנת תקס"ו עם הש"ס הנדפס שמה אז, ואח"כ נדפסו הרבה פעמים בכמה תוצאות הש"ס [ולפי מה ששמעתי לא הובאו ההגהות על הש"ס בדפוס בשלימות כי כתבו שבמעורר נמצא הש"ס שהועתקו ההגהות ממנו והמה הרבה יותר מהנדפסים (הגר"ל)], וראיתי גם אני להעיר כי נשמטו הרבה הגהות ע"י לדוגמא באליהו רבא על טהרות במסכת נגעים (פ"ב מ"א) מביא דברי הגמרא ביומא (י ע"א) גומר זה גרממא וגרס הגאון זה גרמניא והוא מבני גומר...

והוא הולך ומתה שם דוגמאות רבות של הגהות הנמצאות בספרים שונים של הגאון, ואינן מצויות בש"ס לפנינו.¹⁰⁵

נמצאו למדים, כי הגהות הגר"א הנדפסות בוויין אינן מייצגות את דעת הגר"א בשלמות. לדעת הגר"ל הסיבה לכך היא שהמעתיק לא העתיק את כל הגהות הגר"א כראוי מתוך תלמודו. אמנם לדעת ר' יהושע העשיל לווין עולה שיש מקומות שהגר"א הגיה בשאר חיבוריו את התלמוד, ומשום מה לא הגיה כן הגר"א בתלמודו. אין לתלות את החיסרון במעתיק ההגהות, שהרי הוא העתיק כראוי את אשר היה לפניו. גם הגר"ל וגם ר"ה לווין התייחסו לדפוס ווין. בדפוס וילנא, כאמור, נמצאות הגהות נוספות, ולפיכך דברי הגר"ל אינם אמורים לגביו. אבל טענת ר"ה לווין עדיין עומדת במקומה.¹⁰⁶

שאלה בפני עצמה היא האם חוסר הגהה מלמד גם על דעתו של הגר"א. על יסוד האמור עד עתה, אפשר לומר כי חוסר הגהה אינו מלמד על דעתו. הרי ראינו כי אפשר והגהותיו של הגר"א לא הודפסו בשלימות, יש מהן שלא הגיעו אלינו, ולכן חוסר הגהה אינו מלמד מאומה. ניתן להמשיך ולשאול, אם בנוסח התלמוד שלפנינו לא מצאנו הגהה של הגר"א, ובנוסף לכך גם לא מצאנו התייחסות לכך באחד מחיבוריו, האם ניתן להסיק מכך כי לדעתו הנוסח שלפנינו הוא הנוסח הנכון. נראה לי כי גם כאן לא ניתן לקבוע

103 הרי כמה דוגמאות, ויש נוספות כמובן, שהעיר עליהן בדפוס וילנא: ברכות נ ע"ב, אות ג, מתאים להגהתו בתוספתא; נא ע"א, הגהה באות ד, מתאימה לאמור בכיבור הגר"א, אות ט, ריש סי קפג; נג טע"ב, מתאים לאמור באדרת אליהו.

104 עלית קיר, אות יג.

105 אמנם הדוגמה הראשונה שכתב שם, והיא זו שהעתיקנו, נמצאת לפנינו בש"ס מהר" וילנא, על שם הגר"א. וכן הדוגמה שהביא מעידוכין פ ע"ב (כצ"ל) שצ"ל בכ"ד שאני, אף היא נמצאת בהגהות הגר"א לפנינו, וכבר העיר על כך בגליון עלית קיר.

106 ראה בהערה הקודמת שאכן יש בדפוס וילנא הגהות המתאימות לשתי דוגמאות שכתב ר"ה לווין, אבל עדיין מצויות בדבריו דוגמאות אחרות שלא נמצאות בדפוס וילנא.

בבטחון מה דעתו, שהרי אפשר ולא מצא לנכון להתייחס לכך בחיבורו, וגם אפשר לטעון שאין בידנו את כל כתביו.¹⁰⁷

(ח) סתירות בהגהות הגר"א

יתר על כן, יש ואנו מוצאים אי התאמה בין הגהותיו בגליון התלמוד, להגהותיו הנוכחות בשאר כתביו. הרי כמה דוגמאות.

(א) בברכות ס ע"ב, נמצא: כי נפיק אומר ברוך אשר יצר את האדם ברכמה וברא בו נקבים נקבים... אי אפשר לעמוד לפניך, מאי חתים אמר רב רופא חולים. בדפוס ווין, וכן בדפוס וילנא, נמצאת כאן הגהת הגר"א: לעמוד לפניך ג"כ אפי' שעה א'. ברם בביאורו לשו"ע אור"ח, סימן ו סק"ז, האריך הגר"א בביאור הנוסח, וסיים: "וכ"ז דחקם גי' אפי' שעה א', אבל בגי' שלנו ליתא וא"צ לכ"ז... וכן עיקר". נמצא כי הגר"א בביאורו העדיף את נוסח התלמוד כפי שהוא לפנינו, מבלי כל הגהה, ואילו בהגהתו בגליון כתב אחרת. אפשר שיש השמטה בהגהותיו, וכל שרצה לומר הוא כי יש לרא"ש ולטור נוסח אחר, ואולי אף אמר כי נוסח זה הוא נוסח קשה. ברם פשוט הדברים מורה שבביאורו כתב בשונה מהגהתו על הגליון. יש לכך גם חשיבות הלכתית, שהרי לפי המסקנה בביאור אין צריך לומר "אפילו שעה אחת".¹⁰⁸

(ב) ברכות נט ע"ב, מצאנו בהגהותיו: עד תשתחוה – ג"כ וירוממו את שמך מלכנו – גי' רי"ף ורא"ש. כן הנוסח בדפוס ווין ובדפוס וילנא.

הסוגיה נמצאת גם בתענית ו ע"ב, ושם נמצא בהגהות הגר"א: ג"כ וימליכו את שמך מלכנו כ"ה גי' הרי"ף וש"פ.

בשו"ע אור"ח, סי' רכא ס"ב, נמצא: ומה מברך... ואילו פינו מלא שירה כים וכו' עד הן הם יודו ויברכו את שמך מלכנו וכו'. וכתב הגר"א בביאורו: כגירסת הרי"ף והרא"ש והרמב"ם וש"פ.

אנו רואים לפנינו סתירה פנימית בהגהות הגר"א לתלמוד, וסתירה בינן לבין האמור בביאורו לשו"ע. והדבר מפליא במיוחד, שהרי אין מדובר כאן בהגהה של ממש, אלא רק במסירת נוסח שאר הפוסקים.¹⁰⁹

107 יש לציין כאן לחידושי הריטב"א, מהר"ר יפהן, ח"א, בציונים, עמ' 139 שכתב על דף יא ע"א כן: "והקפדתי מאד על מה שכתבו [ד"ק"ס השלם, עמ' צח, הערה 29] דגירסת ספרים שלנו י"ב אשר יש לשער ושיבוש הוא, דהרי מי לנו גדול יותר מהגר"א ראש המדקדקים בביתור הגירסא הנכונה ככל הש"ס... והרי הגר"א כפי קצת סק"ב מעתיק גירסת הספרים שלנו רב אשר, וכן בהגהת הגר"א לא תוקן הגירסא". נכון הוא שהדברים שונים במעט ממה שכתבנו בפנים, שהרי כאן העתיק הגר"א את דברי התלמוד בביאורו לשו"ע, ולא העיר מאומה, וא"כ הוא מקיים את הנוסח שהעתיק. אבל גם דבר זה אינו מובן מאליו, וניתן עדיין לפקפק בו, ואיני רוצה להאריך בזה, אבל רי להזכיר כי ידוע שמרן כביי מעתיק הרכה פעמים ממחברים שונים אף שהנוסח שהעתיק אינו מדויק ויש לתקנו.

108 וכן העיר על כך ר' שמואל יעוונץ, בהגהותיו אמרי שמואל, על מעשה רב, אות ו.

109 ברי"ף, תענית שם (דפוס וילנא דף ב ע"א), תוספת הוא: ידו ויברכו, כפי שהוא בשו"ע. ברא"ש, ברכות פ"ט ס"ו, תוספת הוא: ידו וישבחו ויפארו. ואילו ברא"ש, תענית פ"א ס"ג, הנוסח הוא: ויקדשו. ברמב"ם, ה"ל ברכות פ"י ה"ח: ידו וישבחו ויברכו. במהר"ר קאפה, תוספת: ידו לך

(ג) משנה, יומא סח ע"ב: ומברך עליה שמונה ברכות על התורה ועל העבודה ועל ההודאה ועל מחילת העון ועל המקדש בפני עצמו ועל ישראל בפני עצמן ועל ירושלים בפני עצמה ועל הכהנים בפני עצמן ועל שאר התפלה. ובהגהת הגר"א שם: ועל המקדש ועל הכהנים ועל ישראל בפני עצמן ועל שאר התפלה. כצ"ל. כוונת הגר"א למחוק את הברכה על ירושלים, כדי שתהיינה שמונה ברכות. אמנם לא מוכן מה טעם מחק פעמיים את המלים "בפני עצמן" מן המשנה, ומצאתי כי נתקשה בכך בהר המורה לר' מאיר יונה, ה"ל עבודת יוהכ"פ ספ"ג.¹¹⁰ הוא מפנה לתוספתא יומא פ"ג ה"ג, שבה נמצא לפי הגהות הגר"א כן: שמונה ברכות... ועל מחילת העון כסדרן ועל המקדש ברכה בפני עצמה ועל הכהנים ברכה בפני עצמן ועל ישראל ברכה בפני עצמן ושאר תפלה. ר' מאיר יונה הגיע למסקנה, כי לפי הגהות הגר"א בתוספתא הוא לא מחק את המלים "בפני עצמן", וכל שרצה היה למחוק רק את הברכה על ירושלים. לכן הסיק, כי העולה מהגהותיו לש"ס כאילו התכוון למחוק את המלים "בפני עצמן", הוא טעות.

(ד) תענית כז ע"ב: ת"ר אנשי משמר מתפללין על קרבן אחיהם שיתקבל כרצון ואנשי מעמד מתכנסין לבית הכנסת.

הגר"א בהגהותיו הגיה: אנשי מעמד היו מתפללין וכו' ואנשי משמר היו מתכנסין וכו'.¹¹¹ אבל בביאורו לשו"ע אור"ח, סי' א ס"ז, ציין: תענית כ"ז ב' אנשי משמר מתפללין וכו'.

(ט) לפשר הסתירות בהגהות הגר"א

ר"ש גורן¹¹² השווה את הגהות הגר"א לירושלמי הנמצאות לפנינו בכמה חיבורים. לאמור, הוא בדק את ההגהות הנמצאות בחיבורי הגר"א לירושלמי, את הגהותיו שרשם בגליון הירושלמי, וכן את ההגהות לירושלמי הנמצאות בביאורו לשולחן ערוך. על יסוד ההשוואה הוא שואל: "איך לבאר את הסתירות הרבות בין הביאורים וההגהות, ובין ההגהות לבין עצמן". חלקה הראשון של שאלה זו תקף גם לגבי הגהותיו לכבלי. הבה נראה מה התשובה לכך.

ר"ש גורן הביא בתחילה את תשובתו של הגר"מ מסלאנים, נכד הגר"א, בהקדמתו לפירוש הגר"א לירושלמי, בדפוס וילנא. הגר"מ סלאנים כתב, כי כל הביאורים הללו יצאו אכן מפי קודשו של הגר"א, אלא שהם מייצגים מהדורות שונות. אולם ר"ש גורן אינו מקבל את דבריו, משום שיש בידנו עוד כמה מקורות להגהות הגר"א לירושלמי, שלא היו

ויברכו.

110 ודע כי הוא העתיק שם את הגהת הגר"א לא כפי שנמצאת לפנינו. גם מה שרצה לומר בתחילה לדעת הגר"א כי ישראל ושאר התפלה נחשב כאחת, אינו מוכן שהרי בהגהות הגר"א נאמר במפורש כי ישראל בפני עצמן.

111 וכן הגיה גם בהגהות מהרי"ב ורשב"ר.

112 במאמרו "הגר"א והירושלמי, בתוך: ספר הגר"א, בעריכת ר"ל מימון, ירושלים, תשי"ד, חלק ד, עמ' מה-מו. הדברים חוזר ונדפסו על ידו, בהוספות מסוימות, במבואו לספח הירושלמי והגר"א, ירושלים, תשנ"א.

לפני הגר"מ מסלאנים. זאת ועוד. הרי ר"י משקלוב כתב, בהקדמתו לפאת השלחן, ששמע מפי ר"ח מוולודין שהעיד מפי הגר"א: "שלא חידש שום הגהה עד שהיו לו ראיות ברורות מתושבע"פ לא פחות מט"ו מקומות". לכן שואל ר"ש גורן:

קשה מאד ליישב את הסתירות הרבות בין המהדורות השונות של ביאורי הגר"א והגהותיו על הירושלמי, עם דברי הגר"ח מוולאדין זצ"ל, שאם היה הגר"א מקפיד כ"כ גם בהגהותיו על הירושלמי שלא להגיה בלי ט"ו ראיות, כיצד יתכן שהגיה וחזר והגיה באופן אחר, עד שאנו מוצאים לפעמים ארבעה סוגי הגהות שונות על מקום אחד.

כדי לענות על שאלתו, הפנה ר"ש גורן את תשומת הלב לתופעה מעניינת בביאורי הגר"א לשולחן ערוך. בביאור זה משתדל הגר"א עד כמה שאפשר להסביר את הירושלמי מבלי כל הגהה, ואילו בהגהותיו ובביאורו על הירושלמי באותן סוגיות ממש, הוא מגיה וחוזר ומגיה את הירושלמי. נמצא שיש הבדל בגישה של הגר"א, בכותבו את שני החיבורים הללו. ר"ש גורן הגיע למסקנה, כי הגהות הגר"א לירושלמי נאמרו בדרך לימוד ולא בדרך של פסק הלכה, ולכן הרשה הגר"א לעצמו להגיה ולחזור ולהגיה. בעל כורחנו, ממשיך ר"ש גורן, עלינו לומר שדברי ר"ח וולודין על ט"ו ראיות, אפשר שמוסכים על הגהות הגר"א בכבלי. אבל בביאור לשולחן ערוך, אליבא דר"ש גורן, בא הגר"א לקבוע הלכה, ולכן מיעט כאן, עד כמה שאפשר, בהגהות.

ר"ק כהנא¹¹³ אינו מקבל את שיטתו של ר"ש גורן. לדעתו כל תורתו של הגר"א היא לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא, ואין להבדיל בין הגהותיו לבין ביאורו לשולחן ערוך. הוא גם הראה שמצאנו מקומות בביאורו, שבהם הגיה הגר"א יותר מאשר בפירושו לירושלמי. לפיכך הוא סבור, כי החילופים בין ההגהות נובעים מכך שהם משקפים גירסאות שונות, לפי שיטות שונות של ראשונים. היות שההגהות נאספו ע"י תלמידיו, ששמעו מפיו, אפשר שהם לא תמיד עמדו על העובדה שיש כאן דעות של ראשונים שונים. רק ביחס לביאור לשולחן ערוך, מסכים ר"ק כהנא עם ר"ש גורן, ואף הוא סבור, שכאן הביא הגר"א את הנוסח לפי ההלכה שמצא לנכון לקבוע.

אלא שלכאורה עדיין יש לשאול. הרי כתבנו לעיל כי אחר גיל ארבעים לא העלה הגר"א את חידושו על הכתב. נמצא כי הביאור לשו"ע, שר"ח וולודין העיד עליו בהקדמתו כי הוא כ"י קודשו של הגר"א עצמו, נכתב טרם שהגר"א היה בן ארבעים. לפי זה נראה כי הביאור לשו"ע קדום להגהות על גליון התלמוד. זאת משום שסביר לומר כי הגהות על גליון תלמודו המשיך הגר"א לכתוב גם לאחר שעבר את גיל ארבעים. והרי כה כתב ר"י משקלוב בהקדמתו לפאת השלחן:

ראשר נמצא מי שרוצה לידחק ולישב הגי' הישנה אין לו טעם וריח, כאשר ראיתי מחדש שנרפס ס' שני אליהו על מס' אדר"נ להדחיק גי' הישנה ואין ממש בדבריו,

ולא נחת לעומק דעת רבינו הקדוש... ומ"ש בעל ספר הנ"ל כי מצא בביאורי רה"ג על ש"ע ומס' אבות גרס בגי' הישנה אינו כלום, דלא ידע המחבר אורח סדר תורתו של רבינו בביאור ושהי' בכ"י ממש קודם שהי' ארבעין שנין ושם בביאורו בש"ע ס' תג"א ס"ק פ"ב פ"י לפי שיטת תוס'... ובזקנותו הגיה גרסתו כגי' האדר"ג... ויש לי הרבה בביאורו שהיה דעתו כחד מרביתו, ואח"כ בעומק דעתו פ"י שיטתו וגי' החדשה... ואח"כ בפ"י המשניות שחיבר באחרונה... ע"ש שיטתו החדשה.

א"כ, לפי דעתו של ר"י משקלוב, יש להעדיף את שאר חיבוריו של הגר"א על פני הביאור לשו"ע, משום שאת הביאור חיבר בצעירותו, ולאחר מכן אם חזר בו, היה זה בשאר חיבוריו.¹¹⁴

אכן, הן ר"ש גורן והן ר"ק כהנא היו מודעים לשיטת ר"י משקלוב ולקושי שהיא יוצרת לשיטתם. ברם כדי לפתור את הקושי שהם העלו בסתירות שבין הגהות הגר"א לירושלמי לבין ביאורו לשו"ע, הם נאלצו שלא לקבל את שיטת ר"י משקלוב. ר"ש גורן כתב:

מאחר שנתברר שגם בהגהותיו ובביאוריו על הירושלמי יש הרבה מהדורות סותרות, יש לפעמים מחיקת ההגהה ע"י הגר"א עצמו, ומחיקה זו מתאימה לשיטתו בשו"ע שמפרש לפום נוסחא דידן, ויש הגהות רבות שהגיה במהדורא בתרא שלו, המתאימות דוקא לנוסח שכתב בשו"ע – הרי קשה להניח שבזקנותו חזר בו מפירושו שכתבם להלכה המתפרשים יפה לפי הנוסח המקובל בלא הגהה.

ר"ק כהנא הוסיף, כי גם בעל חזון איש סבור שכאשר יש סתירה בין ביאורו לשו"ע להגהותיו, הרי שביאורו עיקר.¹¹⁵

נחזור עתה לשאלתנו כיצד יש להתייחס כאשר קיימת סתירה בין הגהותיו על גליון הכבלי לבין ביאורו לשולחן ערוך. הן לפי ר"ש גורן והן לפי ר"ק כהנא עלינו ללכת אחר הנוסח שקבע הגר"א בביאורו לשולחן ערוך, וזאת משום שבביאורו בא הגר"א לקבוע הלכה. מעתה כל נוסח שונה שציין הגר"א בהגהותיו לתלמוד, אינו מתפרש כסתירה או כחזרה מדבריו בביאורו, אלא כדברי ר"ק כהנא, כוונתו היתה ללמדנו על נוסח נוסף שהיה לפני הראשונים.

114 במעלות הסולם, הערה יג, ד"ה ויען כי ביאורו, הביא זאת, ואף הוא סבור כן, וציין לעור ספרים שכתבו כן.

115 עי' בדבריו עמ' כב–כג, שציין לחזון איש, עולה, ס"ב, סט"ז: "והגר"א דל שחק ליה, ודברי הגר"א בביאור הן עיקר שהן כתי' הגר"א דל". הרי שהוא למד אף משתקתו של הגר"א בביאורו. עוד ציין ר"ק כהנא למכתבו של החזון איש שנתפרסם בספר צדקת הצדיק, ירושלים, תשי"ד, עמ' קלז, על דרכו של הגר"א בביאורו לשו"ע. שם כתב שאם ברצונו לחלוק על השו"ע, הרי שהגר"א יכתוב זאת בצורה נחרצת ומפורשת. דברי החזון איש נדפסו עתה פעם שנייה, גם בספר תשובות וכתבים ממך החזון איש, אורח חיים, בני ברק, תשנ"א, ס"א. ולעצם העניין מה היתה כוונת הגר"א בביאורו, ראה מ"ש במעלות הסולם, הערה יג, ד"ה וראיתי, שהביא דעות שונות בזה. ואוסף כי ר' שלמה הכהן, בתשובותיו בנין שלמה, וילנא, תרמ"ט, חלק אר"ה, ס"ל דף מב ע"ד, ד"ה והדבר, סבור כי דרכו של הגר"א להעתיק בביאורו ראיות של הפוסקים, אף שהוא לא ס"ל כן.

ואכן שמענו אישור על כך מסיפור על ר"ח וולוז'ין:¹¹⁶

וכן סיפר לי ידידי הרה"ג מ' הירש פרוש האב"ד דק"ק אוטיאן שהיה בעת שבקשו מדפיסי קאפוטט הסכמה על הש"ס עם הגהות מהגאון מאת תלמידו הגאון מוהר"ח מוולאז'ין, ויוסף לאמור הגאון מוהר"ח לתלמידו הרב מ' הירש פרוש הג"ל כי לא רבים יבינו משפט ההגהות, וכאשר קרה לי כי הראו לי בולנא הגה א' ונפלאתי ע"ז, אח"ז התבוננתי כי הג"ה היא ע"פ גירסא שהיה לו בש"ס הקדומה, כי בכל מקום אשר כתב רש"י הג"ה חתר הוא לדעת הגי' הישנה הכתובה לפניו, וכמה פעמים קיים הגי' הישנה, ועפ"י הגי' הישנה נכונים מאד הגהות הגר"א שם.

¹¹⁷ ¹¹⁸

כלומר, אף כאן שמענו כי יש שהגר"א מגיה את הנוסח שלפניו ומשנה אותו בהתאם לנוסח של אחד מהראשונים, אלא שאין הוא אומר לנו זאת, ולפיכך הגהתו כפי שהיא קשה להבנה.¹¹⁷ עם זאת מצאנו שבחלק מהגהותיו רשם הגר"א במפורש כי לראשון מסוים היה נוסח אחר בגמ'.¹¹⁸

דומה שיש להביא סימוכין לאמור מדברי ר"ש ליברמן בדבר הגהות הגר"א לתוספתא:¹¹⁹

וכנראה שכמה מהדורות שקועות בביאוריו, כי כידוע, לא כתב רבינו את הגהותיו לתוספתא, אלא תלמידיו הם שלקטו את פירושו (עיי' בשער טהרת הקודש), ואפשר שהגר"א באר להם את שיטות הראשונים בתוספתא, ופירש לפעמים ע"פ שיטה זו, ולפעמים ע"פ שיטה אחרת, ומכאן הסתירות המרובות בין הגהות הגר"א ובין ביאוריו.¹²⁰

116-118

116 עליית קיר, אות יג.

117 ואכן מצאנו מקומות שהעירו האחרונים שהגהותיו הן רק לפי שיטה מסוימת. כגון בב"מ ה"א מחק הגר"א כמה מלים מהתלמוד, מבלי כל הסבר. ר' יוחנן ליב פרלמן בחיבורו אור גדול על המשניות, שבוועות רפ"ו, הסביר כי הגהה זו היא עפ"י דברי הרמב"ם, ואינה מתאימה לדעת הגאונים.

118 כגון ברכות ו ע"ב, ח ע"א, טז ע"א, כט ע"א וע"ב, מד ע"א, ועוד.

119 ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ירושלים, תרצ"ט, חלק ד, מבוא, עמ' כד, מס' 6.

120 ר"ש ליברמן ממשיך ואומר: "וברור שלגהות הגר"א נכנסו פירושים והגהות שמעולם לא יצאו מפי רבינו". כאן נתן ר"ש ליברמן כמה דוגמאות של הגהות שלדעתו לא יצאו מהגר"א. הוא הביא דוגמה מתוספתא פ"ב פ"ה שגלגלי עיניה וכו'. יש להעיד כי בדבריו בדוגמה זו, כתב גם ר' גרשון חנוך העניין מאדויק, על פי עדות ר' יוחנן ליינער, במאמרו הנזכר לקמן (הערה 162), עמ' 182. והריני מוסיף על דבריו. ראה דק"ס, יומא כה ע"א (דפי הספר דף לב), אות ד: "מכאן נוכל לראות שאין לסמוך על הגהות אלו, ובדיק סריק תלו ברכין של ישראל". וכן בדק"ס לתענית, דף ל ע"א (דפי הספר דף צב), אות ד: "ומזה תראה כמה מן השק"ר עו בו ברכיני בהגהות אלה ומה נאמנו כחזו רבני וילנא" וכו'. ע"ש בדבריו. וכן כתב עוד כמה פעמים במסכת תענית, והמעיי' ימצאם.

אמנם לשאלה מה נעשה כאשר יש סתירה פנימית בהגהותיו לתלמוד,¹²¹ או סתירה בין לבין שאר חיבוריו, ולא לביאורו לרש"י, אין בידנו תשובה עקרונית. כאן נצטרך לדון בכל מקרה לגופו של עניין, ולהכריע על פי שיקולים שונים.¹²²

(י) האם ההגהות מיוסדות על כתבי יד?

נראה שלפני הגר"א היו כתבי יד שונים.¹²³ אולם השאלה היא האם ביסס את הגהותיו על כתבי יד או על סברתו. שאלה זו נוגעת לכלל הגהותיו, ולא דווקא לאלו של התלמוד הבבלי. נזכיר את הדעות השונות בזה.¹²⁴

ר"מ צוקרמנדל כתב על הגהות הגר"א לתוספתא כדברים האלה:¹²⁵

¹²⁶

ואף אם נראה דהגר"א היה לו כתב יד, כאשר נראה בעליל מסוף נגעים ורש פ"ה שהוסיף שם שני פרקים בסדר טהרות היוצא לאור על יד(ו)ן אשר חסרו בכל ספרי הדפוס, וכמה מן הגהותיו אשר אינם פרי תבונה מסכימים עם כתבי יד, כגון אם מוסיף לפסוק תיבת "וגר" או מוסיף או גורע תיבה לפסוק במקום שאין נפקותא, או אם מוסיף תיבת "את" או ה' הידיעה בתחלת התיבה, או אם מגיה מן במקום מ'... אבל אם נראה רוב הגהותיו מצינו כי רובם ככולם לקוחים מן תלמוד בבלי וירושלמי... ואין ספק כי הגיה אחריהם.

אבל ר"ש ליברמן חלק עליו וכתב שהגר"א לא הגיה על פי כתבי יד:¹²⁶

ולא דק ה' צוקרמנדל בכתבו בהקדמתו לתוספתא (שהוציא לאור) עמ' 3 רש הערה 2: 'וזאף אם נראה שהגר"א היה לו כתב יד כאשר נראה בעליל מסוף נגעים...'. כי המעיי' שם יראה בעליל ההיפך הגמור. שלרבינו לא היה שום כת"י, והוא הוסיף עפ"י הפיסקאות בר"ש בלי תוספת וחסרון. ולפיכך בכל מקום שהגהות הגר"א מתאימות לנוסח הר"ש לא ציינתי "וכן הגיה הגר"א", מפני שלדעתי לא כיוון רבינו אלא לציין את גירסת הר"ש, אע"פ שלא גילה את מקורו.

121 כפי הדוגמה שהובאה לעיל, עמ' 449, דוגמה (ב).

122 ראה לדוגמה בשו"ת פאת שדך, לר' שמואל דוד הכהן מונק, ירושלים, תשל"ה, סי' קפ, שדן בסתירה בין ביאור הגר"א לטהרות שנדפסו במהד' וילנא, לבין חיבורו אליהו רבא. הוא מסק שהגר"א חזר בו, והנכון הוא כדבריו באלהו רבא.

123 ראה: לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' קד-קטו, ובהערות שם; אליאך (לעיל הערה 1), עמ' 771-776.

124 יש לציין שתלמידיו וגם חכמים אחרים שיצאו כנגד המשיגים על הגהות הגר"א, ראה לקמן סעיף ו, והצדיקו בתוקף שזו את הגהות הגר"א, הדגישו בהקשר לכך את גדולתו של הגר"א, ואת המספר הרב של ראיות שהיו לו לכל הגהות והגהות. אבל לא מצאנו, ולו במקום אחד, שכתבו שאפשר שהגיה על יסוד כתבי יד. ראה עתה על ההגהות באופן כללי בדברי אליאך (לעיל הערה 1), עמ' 1178-1189, ולענין פרט זה, ראה שם עמ' 1187.

125 תוספתא על פי כתבי יד ערפורט ווינה, מאת משה שמואל צוקרמנדל, ירושלים, תרצ"ז, מהדורה שנייה, הקדמה הערה 2.

126 תוספת ראשונים, ירושלים, תרצ"ט, חלק ג, בהקדמה.

גם ביחס להגהות הגר"א לירושלמי הגיע ר"ש גורן לאותה מסקנה:¹²⁷

יש לקבוע שרוב ההגהות של הגר"א על הירושלמי, אינן מתאשרות ע"י כתבי היד שבידינו. גם כאשר נמצאים שינויי נוסח בכתבי היד, במקומות קשים אשר הסוגיא מתפרשת על ידם, לא מצינו שהגיה הגר"א בנוסח כתב היד, וזה סותר את ההנחה שהגהות הגר"א מבוססות על כתבי יד נעלמים של הירושלמי, שראה אותם הגר"א בהיותו עורך גלות, כי קשה להניח שדוקא אותם כתבי היד שהשתמש בהם הגר"א ספו תמו מן העולם, ובכתבי היד שבידינו לא השתמש הגר"א. אמנם יש הרבה מקומות שהתכוון בהם הגר"א בהגהותיו לנוסח כתבי היד שבידינו, אבל הם אחוז קטן, באופן יחסי להגהותיו הרבות.

ביחס להגהות הגר"א לתלמוד הבבלי דעתו של ר' משה פיינשטיין היא, שהגר"א לא השתמש בכתבי יד. אלו דבריו:¹²⁸

ואין לטעות מלשון באורי הגר"א אה"ע סימן מ"ד סק"ז דכתב דסברא ראשונה דאיילונית צריכה גט סוכר דרכא פליג על ר' אסי גם כזה ומצריך גט לאילונית והוסיף דכן כתב רש"י ד"ה הלכתא לית ליה מק"ט ואפילו לא הכיר, דה"ל גירסא כזו ברש"י, דליכא שינוי בגירסת רש"י בין זמן הגר"א לזמננו דפרש"י הוא בדפוס, אלא פירוש דברי הגר"א הוא...

הרי שר' משה אומר במפורש כי אין לתלות שיש שינוי נוסח ברש"י שעמד לפני הגר"א, שהרי פירוש רש"י נדפס כבר. ולכאורה מה ראייה היא זו, הרי הגר"א היה יכול לראות נוסח אחר בכתב יד של פירוש רש"י. מכאן עולה בבירור כי ר' משה סבור כי לא יתכן לומר שהגר"א ראה נוסח זה בכ"י של רש"י או אולי של פרשן אחר. לכן הוא נדחק להסביר את דברי הגר"א באופן אחר.

ראינו אפוא, כי כולם מסכימים שהגהות הגר"א אינן מיוסדות על כתבי יד, בין שהמדובר בתוספתא, או בתלמוד הירושלמי, או בתלמוד הבבלי.

אמנם צבי מלטר¹²⁹ כתב, כי הגר"א שאב את שינויי הנוסחאות שלו מכתבי יד שאינם עוד במציאות, ועל המכין מהדורה ביקורתית של נוסח התלמוד לבדוק היטב את האמור בהגהותיו. אבל נראה לי כי קשה לקבל את עמדתו של מלטר.¹³⁰ לא סביר שנוסח כתב היד שהיה לפני הגר"א, לא יישמר באחד מעשרים וארבעה כתבי היד שהיו לפני מלטר.¹³¹ מכל

127 במאמר הנזכר (לעיל הערה 112), עמ' מז.

128 שו"ת אגרות משה חלק אה"ע ד סימן פב ד"ה אך שיש.

129 בחיבורו על מסכת תענית, הוצאה מדויקת על פי עשורים וארבעה כתבי יד ועל פי נוסחאות הראשונים וכו', ניו יורק, תר"צ, מבוא, עמ' ז.

130 יש לציין כי מלטר כתב כדברים האלה גם על הגהות הב"ח. הבאנו את דבריו לעיל פרק עשירי, הערה 105, ודחינו אותם. טעם הדחייה שאמרתו שם, יפה כותב גם כאן.

131 כך גם טען הר"ש גורן, כנגד הסוברים שהגר"א הגיה את הירושלמי ע"פ כתבי יד שאינם נמצאים היום, וכפי שכתבנו את דבריו לעיל.

מכל מקום לפי דבריו עולה, כי אף אם ניקח מדגם של כמה מהגהות הגר"א על מסכתות שונות, ונראה כי אין הן מתאימות לכתבי היד הנמצאים בידנו, אין בכך להוכיח מאומה. שהרי לפי מלטר אפשר לומר, כי היו לפניו כתבי יד שלא הגיעו לידנו. היות שאין אנו סבורים כדבריו, נציג בפני הקורא מדגם מסוים של הגהותיו, ונסיק את המסקנות לפי דרכנו.

אנו רואים ממדגם קצר זה, כי יש מקומות שהגהות הגר"א מקבלת את אישורה גם על פי כ"י מינכן, אלא שהגר"א לא הזכיר באף אחת מהגהותיו שהסתמך על כתב יד כלשהו. אפשר שראה כתב יד זה ולא הזכירו, או אפשר שזכה לכונן מרעתו הרחבה לנוסח כתב היד. אבל יש מקומות לא מעטים שהגהות הגר"א אינה מקבלת אישור מכל מקור אחר. דומה שהדבר מוכיח, לדעתנו, כי הגר"א בהגהותיו לא השתמש בכתבי יד, אלא הגיה מסברתו. אע"פ שהמדגם קצר ביותר, דומה שהוא משקף נכונה את האמור. נרשום עתה כמה מהגהות הגר"א, ואת המקורות המאשרים, או שאינם מאשרים, את הגהות.

(א) ברכות כה ע"א: ולא כנגד אשפה כצ"ל. נוסח זה אכן נמצא בכ"י מינכן, אבל כ"ה גם ברי"ף וברא"ש.

(ב) שם: ולא כנגד צואת חזירים, תא"מ ונ"ב בתוספתא ל"ג לה. גם בכ"י מינכן ובכ"י"פ לא נמצא כן. וראה בדק"ס שציין לעוד ראשונים שאף הם ל"ג זאת.

(ג) שם כה ע"ב. על פי האמור בדק"ס, הרי שלהגהות הגר"א שם אין אישור מכל מקור אחר.

(ד) שבת יז ע"א, כא ע"ב (הגהה ראשונה). על פי האמור בדק"ס, הרי שלהגהות הגר"א שם אין אישור מכל מקור אחר.

(ה) שם, הגהה שנייה. הגהה זו מתאימה לכ"י מינכן, אבל כ"ה גם בהרבה ראשונים, ע"ש בדק"ס.

(ו) שם כה ע"ב. לשתי ההגהות שם אין אישור מכל מקור אחר הנזכר בדק"ס.

(ז) עירובין יז ע"א. הגר"א ציין שם לנ"א. על קיומו של נ"א אין אישור מכל מקור אחר הנזכר בדק"ס.¹³²

(ח) שם יח ע"א, כז ע"א. על פי האמור בדק"ס, הרי שלהגהות הללו אין אישור מכל מקור אחר.

נראה כי אנו יכולים לבדוק אם הגר"א השתמש בכתבי יד גם על יסוד הדוגמה הבאה: בשולחן ערוך אורח, סי' מז ס"ד, כתב ר"י קארו: צריך לברך בכל יום שלא עשני גוי. ובביאור הגר"א העיר: "כן הוא ברי"ף ורמב"ם וכן הוא בתוספתא סוף ברכות וירושלמי שם, אבל גי' ספרים שלנו שעשני ישראל וכן הוא ברא"ש ובטור". והנה במנחות מג ע"ב כתב בעל דק"ס, שבכל כתבי היד ובכל הדפוסים הישנים, וכן בכל הראשונים שבדפוסים ישנים, הנוסח הוא שלא עשני גוי. עוד כתב בדק"ס שם, כי הנוסח שונה ע"י הצנזור החל מדפוס בסליאה.¹³³ מכאן נראה שהגר"א לא השתמש בכתבי יד ולא בדפוסים ראשונים,

132 דומה שהביטוי נ"א מעיד על נוסח אחר הידוע ממקור מסוים, ואילו כאן אין הדבר כן.

133 על כך עי' רבינובין, מאמר, עמ' עז.

לא של התלמוד, ולא של הרא"ש והטור,¹³⁴ שהרי הנוסח הנמצא לפנינו (שעשני ישראל), אינו נוסח נכון,¹³⁵ אלא הוא מעשה ידיו של הצנזור.¹³⁶

(יא) המסורת על ביקור של הגר"א בספרות שונות וחשיבותה

כפי שנכתב בתחילת הפרק, קיימת מסורת כי הגר"א יצא לגלות, אלא שאין אנו יודעים פרטים מדויקים על גלות זו. מכל מקום, יש כמה מסורות שבחיותו בגלות ביקר הגר"א בספרות מסימות, ובהן ראה, מן הסתם, כתבי יד והשתמש בנוסחם. טרם שנביא מסורות אלו נציין כי יש לכך חשיבות רבה, משום שמצאנו שיש מייחסים להגר"א כי ראה כתבי יד של ראשונים, וסמך עליהם. כך מצאנו בדברי ר"א הלוי הרצוג שיוכחו לקמן, וכן שמענו גם בדברי הנצי"ב. אלו דבריו:¹³⁷

והגר"א ז"ל בן באור הגר"א לאורחן סי' כ"ה כ' דמחלוקת הראשונים ז"ל תליא בחילוק גירסאות אי גרסינן [במנחות לו רע"א] במאמר ר"ח חוזר ומברך א"כ אתי כר"ת ז"ל, והר"ף ורבינו גרסי סח בין תפלה ש"י לתפלה ש"ר מברך, והוא כפרשי. וכתב עוד שהרשב"א בתשובה החזיק הג"י מברך, והנה לפנינו גם בספר של רבינו גם ברי"ף אי' חוזר ומברך, וע"כ עלינו לקבל עדות רבינו הגר"א ז"ל שאין הג"י נכונה וטה"ד הוא וגם כי העיד בשמו של הרשב"א ז"ל בתשובה, וכדאי ראה תשובה זו והגיה ע"פ בספרו של רבינו והר"ף ז"ל.

שמענו מכאן כי הגר"א בעצם בינתו חידש, שמחלוקת הראשונים תליה בחילוף נוסח בתלמוד, והביא ראיה לכך מתשובת הרשב"א. ואעפ"י שלא נמצא כן לפנינו בתשובות הרשב"א, חזקה על הגר"א, לפי דברי הנצי"ב, שראה תשובה זו. לשון אחר, הגר"א ראה תשובה זו בכתב יד.

אלא שר"ש אלבק חולק בתוקף עוז על דברים אלו, והוא סבור כי תלמידי הגר"א טעו בהבנת דבריו, ומעולם לא העיד הגר"א על קיומה של תשובת רשב"א זו.

134 ר' בן ציון לכתמן בספרו בני ציון, חלק ב, ביחזק, תשי"ב, סי' מו, אות ד, כתב: "זמה שהביא הגר"א מהטור ודאי עדותו נאמנה מאד שראה כן בטור מאיזה דפוס, אבל לפנינו כתוב בטור שלא עשני גוי או ע"ג, וכן ראיתי בכמה דפוסים" וכו'. הוא דן באורך בטוח הברכה, ומביא ראיות רבות מספרי הראשונים שגרסו שלא עשני גוי, וכתב: "ולפלא לי על הגר"א שחשאי גרסא זו ולא עורר עליה".

135 וראה גם נ' יודר 'על הברכות' גוי-עבד-אשה", "בהמה" ו"בור", סיני, פה (תשל"ט), עמ' פה-קד; ח' חמיאל, 'שלא עשני גוי', סיני, צג (תשמ"ג), ובספחת המזכרת שם.

136 על דברי הגר"א בביאור העיר גם המאסף [שפ"ן] הסופר] בסידור "אוצר התפילות", וילנא, תרפ"ח (ד"צ ירושלים, תשי"ך), על ברכה זו. הוא הביא נוסחאות מספרי הטור הישנים (וראה עתה בהגהות והערות שנופסו בטור מהד' מכו' ירושלים, אות י"ב), וכן העסיק כי ברא"ש דפוס בבגדאד, אמ"ד שנת ת"ד, הנוסח הוא: שלא עשני גוי. אפשר שיש לדבריו חשיבות, משום שיש אומרים שהגר"א למד בתלמוד דפוס בבגדאד, ראה לעיל סעיף ד, ולפי האמור כאן הוא לא ראה דפוס זה, או שלא ראה מסכת ברכות מרפוס זה, שבטופה נמצאים דברי הרא"ש הנזכרים כאן.

137 בפירושו העמק שאלה על השאלות, פר' בא, סי' מה, אות ד.

אלו דבריו:¹³⁸

אבל באמת אין גי' זו לא בכ"י ולא בראשונים, ומקורו של הגר"א הוא הב"י בסי' כ"ה שכ' "והרשב"א כ' בתשובה כדברי קצת הגאונים והר"ף שאמר שאין מברכין אלא ברכה אחת על שתיהם וכן אנו נהגין", והוא בתשובת הרשב"א ח"א סי' קנ"ו. והגר"א פ"י לתלמידיו שמחלוקת הגאונים תליה בגירסת "חוזר", ואמר עפ"י שהרשב"א בתשו' פסק כהר"ף ולא גרס "חוזר", והם כתבו בשמו "וכ"כ הרשב"א בתשו' דגירסא דידהו נכונה מאוד דל"ג חוזר". וכאמת לא ידע הרשב"א כלל את הגירסות שחידש הגר"א בחכמתו. הארכת קצת בזה לפי שהוא דוגמה נפלאה איך מתהוות מימרות בשם קדמונינו עפ"י הפירושים של הבאים אחריהם וכו'.

נמצא כי ר"ש אלבק סבור כי פשוט יותר לומר שתלמידי הגר"א טעו בהבנת דבריו, מאשר לומר כי לפני הגר"א היה מקור בכתב יד שאינו ידוע לנו. ברור שאין כאן סתירה למסורות בדבר ביקור הגר"א בספרות, ועדיין קיימת אפשרות לומר כי ראה כתבי יד. עם זאת יש כאן גישה אחרת לשאלה האם ניתן להסיק מדברי הגר"א במקומות מסוימים כי עמדו לפניו כתבי יד.¹³⁹

מסורת אחת אומרת,¹⁴⁰ כי ר' יוסף חיים זוננפלד שמע מפי ר' יהושע ליב מברסק בשם ר' חיים מוולוז'ין, כי בביקורו במינכן ראה הגר"א את כתב היד השלם של התלמוד הבבלי הנמצא שם בספרייה המקומית, וטען כי הוא מהדורה קמא של הש"ס, כפי שסודר ע"י רבינא ורב אשי. ועל מסורת זו יש מוסיפים¹⁴¹ שהגר"א אמר שהוא מוכן לתת כל הון שבעולם כדי לגנוז כתב יד זה, משום שהוא מהדורה קמא של התלמוד.¹⁴²

מסורת אחרת מובאת ע"י ר"א הלוי הרצוג.¹⁴³ הוא נשאל על ביאור הגר"א, אכן העזר, סי' ג ס"ק כג, שם הביא הגר"א גירסה חדשה בכתובות כו ע"א. השואל כתב שלא מצא גירסה זו, לא בראשונים וגם לא בכת"י מינכן. הרב הרצוג בתשובתו כתב לו:

גם אני לא מצאתי המקור לגירסא זו – אבל מכאן ראייה שהגר"א ז"ל ראתה עינו משו"ת וחידושי של הרמב"ם ז"ל יותר מהידוע לנו. ומכאן מקור לחוקרים לחפש בכת"י הרמב"ם ז"ל בשו"ת וחידושים על הש"ס ואפשר שימצאו. ואני שמעתי מאבא מאיר ז"ל כשהייתי עדיין ילד קטן בלאמזא עיר מולדתי, שבעבור דרך

138 בהערותיו לספר האשכול, לרי' אב"ד מנרבנא, חלק ראשון ושני, ירושלים, תשמ"מ, מהד' שנייה, עמ' 246, לצד 229.

139 ראה גם לעיל בהערה 134.

140 מובאת ע"י לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' קכב, הערה 31, בשם ר' מתתיהו רייזיס.

141 בספר מרא דארנא דירושאל, לר' יוסף משה סופר, ירושלים, תשכ"ט, עמ' נז.

142 וראה עוד: פאר חזון – חיי החזון איש, בעריכת ר' שלמה כהן, בני ברק, תשל"ג, חלק ג, עמ' פו, הערה *81.

143 בספר הגר"א (לעיל הערה 112), חלק ד, עמ' ט. וציין לכך גם לנדוי (לעיל הערה 1). ועיין זה חזר ונדפס בשו"ת חיכל יצחק, לרי"א הלוי הרצוג, ירושלים, תשי"ך, אבן העזר, חלק א, סי' יא.

בריטניא שמע שמצאו חתימת יד הגר"א ז"ל בפנקס הספריה הבודלנית באוקספורד, וכדאי לדרוש הדבר.

יש לציין, כי במסורת הראשונה יש אי דיוק מסרים. לפי המקובל, חזר הגר"א מגלותו לעירו וילנא סמוך לשנת תק"ח.¹⁴⁴ והנה בכ"ג סיון תקי"ד, מספר הרחיד"א ביומן מסעותיו:¹⁴⁵

אשר ראיתי בבית הקצין ר' ליב מפירששא הגו' תלמוד שלם, והמכתב מכתב ישן נושן כתוב על קלף וכל הש"ס בקובץ אחד... וכתוב בו שנכתב בעיר פאריז לאחד מקרובי רבינו שמשון משאנץ שנת ק"ג מאלף הששי ושם ראיתי בכלל המסכתות קטנות כמס' סופרים ושמחות מסכת גרים קטנה בכמות מאד, וקירתי ארבעה וחמשה דפים ממס' הוריות ומצאתי שם שינויי נוסחאות הרבה מאד.

כ"י זה, הוא הנודע מאוחר יותר, לאחר שעבר לספריה במינכן, ככתב יד מינכן.¹⁴⁶ כתב היד עבר משם למגורו בכיירן שבמחוז לאנדסהוט, והיה מונח שם עד שנת תקס"ו, ואז עבר למינכן.¹⁴⁷ הואיל והגר"א נפטר בשנת תקנ"ח, לא ייתכן לומר שראה כתב יד זה בעיר מינכן.¹⁴⁸ אמנם אפשר שהגר"א ראה כתב יד זה, כפי שהרחיד"א ראהו, אבל לא בעיר מינכן, אלא במקום אחר.

עוד יש לדון על המסורת שהגר"א אמר כי כתב יד זה הוא מהדורה קמא של רב אשי ורבינא. דברים אלו קשים מאוד. הרי בכ"ב קנז ע"ב נאמר: "אמר רבינא מהדורא קמא דרב אשי אמר לן ראשון קנה, מהדורא בתרא (דרב אשי) אמר לן יחלוקר". משפט זה נמצא גם בכ"י מינכן, פרט למלים המוקפות בסוגריים, שאינן משנות כמובן לעצם העניין. משמע שכתב יד זה אינו יכול להיות מהדורא קמא. כדי ליישב תמיהה זו אפשר לומר שכוונת התלמוד בביטוי מהדורא היא למחזור לימוד של כל הש"ס, דהיינו לימוד בעל פה עם בני הישיבה, וכפי שנתפרש הדבר בראשונים. ואילו כוונת הגר"א היתה למהדורה בלשון

144 על פי לנדוי (לעיל הערה 1), עמ' כב.

145 מעגל טוב השלם, מהר"א פריימן, ברלין-ירושלים, תרפ"א-תרצ"ד (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 13. וכעין כך כתב גם בספרו שם הגדולים, ערך גמרא, ועוד, אלא שלא ציין תאריך.

146 על זיהוי כתב היד ככתב יד מינכן ראה: F. S. Lebrecht, *Handschriften und erste Gesamtausgaben des Babylonischen Talmud*, Berlin, 1862, pp. 98–107. אמנם לכרטיס התלכט בזיהוי המקום פיירשא, אם הכוונה למקום Pfersee או למקום Brescia. גם רד"ג רבינובין, בריש דק"ס לברכות, סוף עמ' 29, וראש עמ' 30, דן בזיהוי כתב היד. הוא דן שם בעמ' 35 בעניין המקום, והוא סבור שהכוונה ל Pfersee הסמוך לאויגסבורג. וכן דעת ר' גלינקין, פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (ח"ב), מהר"א מרעית עם פירוש, עבודה לתואר שלישי, ירושלים, תשמ"ח, מבוא, עמ' ג, וזערה 156.

147 רד"ג רבינובין שם, עמ' 35.

148 וכן כתב ש"י הבלין, 'על היחתימה הספרותית' כיסוד החלוקה לחקופות כהלכה, בתוך: מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 162, עמ' 58. ראה עתה מ"ש ר"ד אליאך (לעיל הערה 1), עמ' 775, הערה 28.

ימינו, לאמור, ספר כתוב. אלא שקשה לומר כן הואיל והמקום היחיד שמוזכר בו שלרב אשי היו שתי מהדורות הוא המקום בכבא בתרא, ואם הגר"א יודע על קיומן של שתי מהדורות לתלמוד הרי מקור הידיעה הוא מדברי התלמוד הללו. ואם הגר"א פירש שכוונת התלמוד כאן לספר, חוזרת קושינו למקומה. עוד יש להוסיף, כי אכן יש שינויים בין נוסח כתב יד מינכן לנוסח התלמוד שלפנינו. אולם לא נתברר כיצד ניתן לקבוע שנוסח מסרים הוא מהדורא קמא, שהרי זו לא הגיעה אלינו ואין אנו יודעים את טיבה. זאת ועוד, הנוסח הנמצא בכ"י מינכן, יש שהוא הנוסח היחיד המתאים לנוסח המוכא בראשונים, ואי אפשר לטעון שהוא נוסח שנדחה וראוי לגיזה. לאור האמור נראה לי, כי אי אפשר לקבל את המסורת שהגר"א קבע כי כ"י מינכן משקף מהדורא קמא¹⁴⁹ וכי ראוי הוא לגיזה.¹⁵⁰ על יסוד המסורות שהזכרנו כאן, נוכל להניח ביתר קלות, כי הגר"א ראה כתבי יד שונים, ואפשר שראה גם כתבי יד של התלמודים, ועל פיהם נסתייע בהגהותיו.¹⁵¹ ברם כאמור באות ט, עובדה זו אינה מקבלת את אישורה מעין בהגהותיו. לפיכך מקורן של מסורות אלו טעון עיון נוסף.

* (יב) לשיב הגהות הגר"א

עיון בהגהות הגר"א לתלמוד בבלי מלמדנו כי הן נחלקות לכמה סוגים.¹⁵² סוג אחד של הגהות הן אלה שבהן הביא את דעות הפוסקים, ומבלי שחיווה את דעתו. תופעה זו מצויה

149 מסורת זו עולה בקנה אחד עם שיטת החזון איש, שהארכנו בה לקמן פרק חמישה עשר, האומרת כי אפשר שכ"י מינכן נידון בשעתו לגיזה ע"י חכמי הדור. ברם כיוון שהמסורת המיוחסת להגר"א על מהדורא קמא, נראה שאין לקבלה, היה מתבקש מעצמו לומר כי מסורת זו אפשר שנוצרה בדורות מאוחרים, כדי לתת משנה תוקף לשיטת החזון איש. אלא שהמסורת על הגר"א מובאת ע"י כמה חכמים, וחלקם אף אינם תלויים אלו באלו, וחלקם אולי כלל לא ידע, או לא קיבל את שיטתו של החזון איש, ולכן קשה לומר שהיא נוצרה כדי להצדיק את גישת החזון איש. ראה עתה גם ר"ה פרוש, 'שינויי הנוסח בתלמוד – הולדתם ומשמעותם', בתוך ספר בית הועד לעריכת כתבי רבותינו (עורכים: ר"י קטן ור"א סולוביצקי), ירושלים, תשס"ג, עמ' 62–63.

150 מן העניין לציין לדברי ר' ישראל יהושע מקוטנא, בספרו יבין דעת, פיעטרקוב, תרצ"ב, סימן כג, אות ד, דף לו סע"ב: "וכבר ידוע מה שכתבו הפוסקים שעל דברי הגאונים יש לסמוך כעל דברי הש"ס, והרמב"ם במלחמות כ"ב בהרכה מקומות, לפי שישבו על כסא רב אשי ובמקומו, והיה להם דברים הנמסרים בקבלה פא"פ מרב אשי, וגם ה"י להם עוד מהדורא קמא דרב אשי". איני יודע מנין לו שלגאונים היתה מהדורא קמא של רב אשי, אבל עכ"פ למדנו מרביו כי אין צורך לגבול מהדורא זו, שהרי הגאונים לא גנזה, וכנראה גם השתמשו בה. ותמוה מאוד שהגר"א יאמר שהיה נותן כל הון שבעולם כדי שישנו את מהדורא קמא. אדרבה, איפכא מסתברא, הרי על ידי מהדורא זו, נוכל להבין טוב יותר את מהדורא בתרא.

151 כדאי לציין לביאור הגר"א, או"ח, סי' נו סק"ו, שכתב: "אבל ראיתי בכל הספרים קדמונים ואחרונים שהנוסחא...", וכן שם בהמשך: "ובכל הספרים והסידורים הראשונים וכן הוא באבודיהם". האם ניתן ללמוד מלשון זו (כל הספרים קדמונים), כי אכן היו לפניו ספרים בכתב יד, או שאין לייחס משמעות מיוחדת לביטוי זה.

152 העיר על כך בקצרה ר' מרדכי פוגלמאן, במאמרו 'הגהות הגר"א', בתוך: ספר הגר"א (לעיל הערה 112), עמ' קח-קט.

בעיקר בהגהותיו שבמסכתות בבא קמא ובבא מציעא.¹⁵³ הגהות אלו אינן הגהות במובן הרגיל של תיקוני נוסח, אלא אלו הן הערות וצינונים. סוג שני של הגהות הן אלה העוסקות בענייני נוסח. בסוג זה מצאנו הגהות שבהן ציין לנוסח אחר, הנמצא בירושלמי או בתוספתא או בראשונים,¹⁵⁴ אבל לא תמיד הכריע מהו הנוסח העדיף.¹⁵⁵ כן מצאנו הגהות שיש בהן תיקונים לנוסח התלמוד ומפרשיו.¹⁵⁶ כאן בולטות במיוחד הגהותיו למסכת תמורה שנדפסו בש"ס מהר" וילנא, על פי העתקת רא"א קליינרמאן מכתב ידו של הגר"א. כן יש לציין את הגהותיו לסנהדרין, פרק חלק, שדומה שהן מרובות ומגוונות ביותר. יש לציין כי למסכתות כתובות ובבא בתרא, שהן מסכתות גדולות, הגהות הגר"א הן מעטות מאוד, ואילו לזכחים ומנחות אין כלל הגהות הגר"א.¹⁵⁷

על חשיבות ההגהות מיותר לדבר. כמעט בכל הקדמה לאחד מחיבוריו של הגר"א שיצא לאור, צוינה החשיבות של הגהותיו. נרשום רק כמה מקורות לדוגמה, ויש עוד כהנה וכדעה.

בניו כותבים:¹⁵⁸

שש(ה) שנים און וחקר היטב תלמוד בבלי וירושלמי ותוספתות מכילתא וספרא וספרי והאיר אפילת חשכת עבי הנוסחאות ודרך חכמה שכבשוה בפלפולא יתירא אשר אין יוצא ואין בא, ופתח לרוחה ואמר הכל אשר העם שככה לו.

נכדו ר' יעקב מסלאנים כותב:¹⁵⁹

153 ב"ק ח ע"ב, אות א; מו ע"א, אות א; ועוד הרכה.

154 נסתפק רק בדגמאות מעטות, והמעין ימצא עוד. הפניה לירושלמי ותוספתא ראה כיבמות מב ע"ב. לתוספתא לבד ראה ברכות כה ע"א. וראה יבמות קב ע"א שהכריע בעניין הנוסח. וכן הכריע בגיטין ז ע"ב. הפניה לראשונים אנו מוצאים בברכות ו ע"ב, ח ע"א.

155 אבל יש גילה את דעתו בביאור לשו"ע. כגון בברכות ס ע"א: כרוך רפא חנם, כתב בהגהותיו: וכה"ה ברא"ש אבל גירסת בה"ג והרמב"ם חולים. ובביאור לשו"ע, סי' רל סק"ב, על דברי מן: כרוך רפא חולים, כתב: כ"ה גי' בה"ג והרמב"ם וכ"כ סמ"ג וטור וכן עיקר. הרי שהרחיב יותר את האמור בהגהותיו, וגם סיים שכן עיקר. אמנם איני סבור שבכל מקום שבו הביא נוסח אחר מאשר לפניו בתלמוד, טוננו לומר בכך כי אותו נוסח הוא העיקר, אלא רצונו לומר שיש לדון בכל מקום ומקום לגופו, וכמו שכתבנו לעיל.

156 יש לציין כי הגר"א הגיה לעתים את נוסח התלמודים, או התוספתא, המצוטט ע"י המפרשים. אין טוננו במקרה זה להגיה את המפרש, אלא טוננו למסור לנו את נוסח התלמודים, או התוספתא, כפי דעתו. וכן כתב החזון איש באחלות, סימן כ, אות א: "אהלות פ"א מ"ב, ר"ש ודיל היירושלמי כו'... כ"ה גיר הגר"א, ונראה דכ"ה גיר הר"ש, ותנחות הגר"א לא נכתבו ביישוב לשון הר"ש, אלא הן הנה גירסת הגר"א בתוס' ובידו אשר אין כלל לפרש כידוע".

157 על יסוד האמור משער ר"מ פוגלמאן, כי הגהות הגר"א למסכתות זכחים ומנחות אבדו ולא הגיעו לידי המדפיסים.

158 מתוך ההקדמה לביאור הגר"א על א"ח.

159 שם.

עוד תשוב תראה איך הפליא עצה הגדיל תושיה בהגהות וגירסאות נפלאות נחמדות, במקומות אשר נלאו כל חכמי לב להגיד... נפלאות אלה וכאלה נמצאו בדברי הגאון אין מספר, ובפרט בסדר טהרות הפליא לעשות, איזן וחקר ותיקן נוסחאות והגהות ופירושים אמיתיים.

הגר"א
1234567

ר"ח מוולוז'ין כותב:¹⁶⁰

וקצת מן הקצת מקצות דרכי תורתו, יעידו עליו חיבוריו הקדושים הרבה אין קץ, כנגלה על מקרא ומשנה ועל הלכות ארבע ש"ע, ועל אגדות ועל מכילתא וספרא וספרי ותוספתא וירושלמי, והגהות הש"ס ומסכתות הקטנות, ופרקי ר"א וסדר עולם רבא וזוטא. את כולם הגיה מאופל השיבושים אשר רבו.¹⁶¹

על פי האמור נוכל להשיב על השאלה, במה שונות הגהותיו של הגר"א מהגהותיהם של שאר המגיהים במשך הדורות. נראה שהן שונות בשני דברים עיקריים. האחד, היקפן העצום של ההגהות. אנו רואים כי כל הכותבים מדגישים שהגהות הגר"א הקיפו, אם אפשר לומר, את כל התורה שבע"פ, כולל ספרות הנסתר.¹⁶² השני, תיקוני הם מיוחדים במינם. לאמור, בחלק מתיקוניו יצר הגר"א נוסח חדש, דבר שלא ראינוהו עד הנה אצל האחרונים. דומה שהגר"א תיקן את נוסח התלמוד בצורה משמעותית. אין הכוונה לתיקוני סגנון קלים, אלא הכוונה לתיקונים של מחיקת מלים או אף שורות, וכד'. אין דומה לו ב"העזה" שהיתה לו בתיקונים אלו. הדבר בולט בהגהות לתלמוד הירושלמי, ולשאר ספרות חז"ל, יותר מאשר בהגהותיו בתלמוד הבבלי.

(יג) יחס חכמי הדורות להגהות הגר"א

כבר כתבנו למעלה על ההערכה העצומה שהיתה לתלמידי הגר"א כלפי הגהותיו, והם ציינו זאת ברוב ההקדמות שהקדימו לחיבורי רבם. אף בדורות מאוחרים שמענו כן. אלא

160 בהקדמה לשנות אליהו, פירוש הגר"א על סדר זרעים.

161 ר"ח מוולוז'ין כתב גם על הגהותיו של הגר"א בנסתר. אלו דבריו בהקדמתו לפירוש הגר"א על ספרא דצניעותא: "זוה ימים רבים לישראל ספר הק' הלו תורה חתומה ניתנה... אשר העמיק לבאח באר היטב ולסדר סיפור נפלא, ולהגיה אורות מאופל השיבושים... גם על כתבי חקש שלו [של האר"י] התבונן רבינו הרבה עליהם, שהיו עולים במקור הדברים כוה"ק ותקונים, והוציאם מאופל שיבושי ההעלקות... וביתוד בגירסותיו הנקיות, אשר המציא כוה"ק ור"מ ותקנים, חסר ויתיר וחליף משורה לשורה ומדף לדף, וגם לכמה דפין, לא יאומן ולא ישוער יגיעותיו הרכות ועצומות שהיה לו... ושמעתי מפורש יוצא מפי חק שלא מלאו לכו הטחור לשנות ולקבוע גירסת חדשה בנסתרות, עד אשר האיזן אל עבר פניו הטחור ורכה מקומות, ולפעמים עד מאח וחמשים מקומות יבאו שלום ירוח מנחות אמת לאמתה של תורה, ע"י גירסתו הטחורה מחקשות הנפלים שם".

162 ר' ירוחם ליינער במאמרו, "הגר"א דיל איש הנגלה והנסתר", תלפיות, ד (תש"ט), עמ' 167-183, כתב על הגהות הגר"א, ואף הוא ציין כי היקפן העצום הוא מיוחד במינו. עוד הוסיף שם, כי הגהותיו של הגר"א מצטיינות בשלמות של כל התורה. לאמור, כל הגהה כנגלה מקיימת ע"י כמה וכמה מקומות מחכמת הנסתר, כפי שכתב ר"י משקלוב בהקדמתו לתקלין חזקין, ששמע כן מפי ר"ח וולוז'ין, ששמע כן מהגר"א עצמו.

ששמענו גם ביקורת על הגהותיו. דוגמה לכך הם דברי ר' משה סופר,¹⁶³ על הגהת הגר"א במסכת סופרים: "ועיינתי במס' סופרים שלפנינו ואיננו כמ"ש הגאון מו"ה אלי' זצ"ל אלא הוא הגיה כרצונו כדרכו זצ"ל". אין ספק שיש כאן ביקורת מוצנעת על הגהתו.¹⁶⁴ כדאי להביא כאן את דברי ר' יונתן אבלמן¹⁶⁵ על דברים אלו:

והח"ס [=והחתם סופר] הטיח דברים כלפי גרסתו של הגר"א ז"ל בזה. ובמחכ"ת ה"ר [=ובמחילת כבוד תורת הרב] הנה מלבד מה שנודע אשר גרסותיו של הגר"א בכל מקום המה מכוונים לאמתה של תורה, אשר עליהן אין להוסיף ומהן אין לגרוע, נראה אשר גרסתו של הגר"א במקום הזה היא הגרסא המוכחרת.

והוא הולך ומבאר שם באריכות את כל שיטות הראשונים באותו ענין, ואת נוסח הגר"א ופירושו שם, ומסיים: "הנה באנו שדברי רבינו הגדול הגר"א ז"ל כנים וברורים ומאירים כספירים".

אולם למדת השבח הגדול שכתב ר' יונתן אבלמן על הגהת הגר"א, הוא עצמו לא קיבל את דבריו הלכה למעשה. הוא כותב שם:

אמנם בעיקר הדבר אם ראוי לשנות הקראתו¹⁶⁶ ממ"ש המחבר ע"פ דעת הגאונים ז"ל או לא, הנני להעתיק כאן מ"ש בזה על הגליון, וז"ל שם, כל ר' לא נעלם מעיני רבותינו הראשונים ז"ל, והרמב"ן ז"ל בחידושו למגילה, אחרי שהשיג שם על הגאונים... הביא בעצמו עצה זו של הגר"א ז"ל... וגם הביא להמסכת סופרים ופירושה ע"פ גרסתו, ומסיים שם וז"ל אבל המנהג שהנהיגו הגאונים ז"ל... אין כאן מי שהסכים עמם, אלא שאין ליגע במה שהתנהג ע"פ הגאונים ז"ל, וכ"ש בזה שאין במנהג שלהם שום איסור, וכבר שנינו אל ישנה אדם מפני המחלוקת עכ"ל, הנך רואה שאע"פ שהרמב"ן ז"ל הוא ראש המדברים בזה, והוא ניהו שהשיג על הגאונים, מ"מ כתב שאין ליגע ואין לשנות במה שהתנהג על פי הגאונים ז"ל, ע"כ

163 תשובות חתם סופר, אור"ח, סי' קא.

164 ודע שהחתם סופר לא נמנע מלהגיה, וכפי שהעיד על עצמו בתשובותיו, ח"ו, ירושלים, תשל"ב, סי' יח, דף כא סע"א: "את אשר הגיה בתוס' ר"ח במקום ר"ח... כאלה רבות עמדי אשר תנחתי ש"ס מדפשי ומצאתי אח"כ בהגהות אמ"ן מר"ן (אדוני מורי ורבי מורי ר' נתן [אדלרן] כ"ז גר"ו". הגהות החתם סופר ושימושו בכתבי יד הן נושא לעצמו ולא נדון בזה כאן, ראה לפי שעה: א' כן, החתם סופר, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 29-30. אפשר שיצא נגד הגר"א משום שהגיה מדעתו וללא הסכמת חכמים נוספים, ואילו הוא מרגיש את האישור שמצא להתוודותו אצל רבו. וראה על כך לעיל פרק 254 שמיני, עמ' 476, והערה 24. עם זאת יש לציין שהחתם סופר הביא את הגהות הגר"א לתוספתא וקיבלן, ראה בתשובותיו חלק י"ד, סי' שם, ד"ה ומריש; ח"ו, ליקוטים, סי' סז ד"ה ומיהו (והגהות נכונה מאוד). מסתבר אפוא שיש לדון בכל הגהה לגופה.

165 בתשובותיו וכתביו יתנתן, וילנא, תרס"ה, אור"ח סי' ג, דף ה ע"א. סיום דבריו שהבאתי הוא בדף ח ע"א.

166 חנושא הנידון הוא מה הם המקומות שיש להפסיק בהם בקריאת ר"ח.

מ"ש [=עד כאן מה שכתבת] על הגליון, וע"כ [=ועל כן] אין לשנות ממ"ש המחבר ע"פ דעת הגאונים ז"ל.¹⁶⁷

גם ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר מקומארנא, נמנה על מבקר הגר"א, אם כי עשה זאת בהצנע לכת. בהקדמתו לפירושו פני זקן על ירושלמי שקלים, לכוב תר"א, כתב:

ואל יחשדני הרואה שיצאתי בכאן ללחום את רבינו [כוננתו להגר"א] חלילה חלילה, מה לעני כמותי להלוך נגד הצדדים בצדור החיים, ובפרט על איש שלא עמד מימות הרמב"ם לב מבעית בשני תלמודי' כמותו, והיו שגורין על פיו, ולא הלך ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין, וחלילה לנו מאיזה כוונה בלתי רצויה, ומוכסחני שחכיר ידונוני לכף זכות ולחסד.

והנה העובר על פירושו ימצא כי פעמים רבות יצא כנגד הגהות שנעשו בירושלמי.¹⁶⁸ לעתים הזכיר את הגאון רא"פ, או את הגאון בעל קרבן העדה, וחלק על הגהתם. את הגר"א ממעט להזכיר בשמו, ורק לעתים דחוקות הזכירו בשם הגאון.¹⁶⁹

דוגמה נוספת לביקורת על הגהותיו של הגר"א מצאנו גם בספריו של ר' גרשון חנוך הענין מראדזין, הלא הם סדרי טהרות, על מסכת כלים ועל מסכת אהלות. עיקר הביקורת היא שדרכו של הגר"א היא להגיה יתר על המידה,¹⁷⁰ בעוד שאפשר לפרש גם לפי הנוסח המצוי בידנו. אציין עתה לשני מקומות שבהם נמתחה ביקורת על הגהות הגר"א, המנומקת בשיקולים שונים.

המקום האחד הוא:

והגר"א ז"ל הגיה ומחק בבא זו ובעיותין לא זכינו להבין למה, אי משום שבפי' הר"ש במשנתנו הועתק הבבא טפי הוי ליה להגיה בר"ש ז"ל ולמתלי שבשגגת המעתיק נשמטה בבא זו שזה טעות המורגל, מלהגיה בהתוספתא דנצטרך למתלי

167 ראה מ"ש ר"ק כהנא (לעיל הערה 113), עמ' כ, הערה 25, כי בבית מדרשו של החזון איש נהגו לקרוא בר"ח כהכרעת החתם סופר, והוא שמע שעשו כן עפ"י הכרעת הרמב"ן. וכן הוא במפורש בספר דינים ותנהגות לר"מ גרינמן, בני ברק, תשמ"ח, עמ' צ, אות ג. עוד כתב ר"ק כהנא, כי ר' איסר זלמן מלצר בהנהגותיו לרמב"ן במגילה שם ציין לכיאות הגר"א, וכתב שהגר"א לא ראה את חידושי הרמב"ן למגילה כי נדפסו בסוף ימיו, בשאלוניקי, שנת תקנ"א. ר' יונה מרצבך כתב לר"ק כהנא, כי רא"ז מלצר אמר לו שאליו הגר"א היה רואה את דברי הרמב"ן הללו, מי יודע אם היה אומר את מה שאמר בהגהות, הלכה למעשה. ואנו רואים שר' יונתן אבלמן חקידם בתשובותיו. וראה גם במעשה רב, סי' קנה, ובמראה יהושע לר' יהושע העשיל לווי' שם.

168 ראה לעיל פרק שמיני, עמ' 265, שם צוינו דוגמאות רבות של הערותיו בענייני הגהות.

169 כנון: "וכן הגיה הגאון ונכון" (כו ע"א), או: "וגם בגיסת הגאון לא מצאנו נחת" (כו ע"ב).

170 כל הדוגמאות לקוחות מספר סדרי טהרות על אהלות, פיעטריקוב, תרס"ג. כנון בדף ע ע"ב: "ומה דדחיק ליה להגר"א ז"ל להגיה כל כך הרבה ולא הגיה כמו שכתבתי בקונטרס לא זכיתי להבין". או בדף קצג סע"א: "אלא שהגר"א ז"ל נראה שמך בזה להגיה ולמחוק תחת באהל ברשי ד"ל כדרכו בקורש, אכן אנו בעניותנו כבר נחבאר שלא זכינו לימשך אחר דרכו בקורש ז"ל". ועוד בכנון אלו.

שבשגת המעתיק הוסיף מדיליה וזה הוא טעות שאינו מורגל, ואי משום דבבא זו לא הו' מתפרש ליה, בעיותין מתפרש לן שפיר.

המקום השני הוא כך:

ודע דדברי הגר"א ז"ל בזה בספרו הבהיר אלי' רבא... לא איתברר לן ולא זכינן לעמוד בסוד דבריו ז"ל... ועל כרחך דעיקר סמיכת הגר"א ז"ל לשבש גירסת הש"ס הוא מכח התוספתא ולא ידענו מה איכא ראייה בזה מהתוספתא ואי כוונתו... וגם בזה יש לנו הרהורי דברים דטפי הו' ליה ז"ל להגיה התוספתא מתוך הש"ס מלהגיה הש"ס מתוך התוספתא, חדא כידוע דהש"ס אפילו מסכת נדר דאינה מוגהת כל כך מוגה יותר מהתוספתא, ועוד דטעות ההשמטה עלול יותר מטעות ההוספה... דרכו בקודש נסתרה ונעלמה מאתנו.¹⁷¹

עוד למדנו מדבריו כי אף הוא סבור שיש בדברי הגר"א מקומות קשים להסבר, שנגרמו עקב אי הבנה של תלמידיו. הרי לנו דוגמה אחת:

דאנן בעיותין לא זכינן לאחזו דרכו בקודש לשבושי ספרא, אבל מי כמוהו רב גובריה מלא בכל פנות התורה וכל ד' לא אניס ליה, אלא דמשמיא לא אסתייע ליה מילתא לאוקימו גירסא, אבל ח"ו לומר שהגיה בלא טעם וסברא והכרח כלל, וברור בעיני שהשומע שמע וטעה כידוע שכמה דברים כתבו תלמידיו ז"ל מה ששמעו מפיו כשהי' חוזר ושונה וטעו בשמיעתם, ונצטערו הרכה להבין מה שמיעה שמע השומע מפיו הקדוש להגיה בברייתא זו וטעה בשמיעתו, וכעת נראה שהשומע שמע להגר"א ז"ל שהיה חוזר ושונה... וטעה דבאמת לא עלה על זאת חלילה בדעת הגר"א... אלא כוונתו ז"ל היתה לשנות גירסת סידרא דבבא דברייתא... והגה"ה נכונה היא אלא שאינה נחוצה, דגם גירסא שלפנינו מיתפרש הכי כמו שפירשנו.¹⁷²

עלינו להוסיף, כי ביקורתו של ר' גרשון כנגד הגהות הגר"א זכתה לתגובה חריפה ביותר. ר' יוסף רפאל ור' בצלאל הכהן, מדייני וילנא, יצאו בחריפות נגד ר' גרשון על עצם שיטתו, שהעז להדפיס מסכת מסדר טהרות עם ליקוט מהתלמוד, בתבנית דף התלמוד. הם צירפו לביקורתם מכתבים מגדולי ישראל שאף הם יצאו כנגד מפעלו של ר' גרשון.¹⁷³ היו

171 המקום הראשון הוא בדף זה ע"א, והשני הוא שם ע"ב.

172 דף רב ע"ב.

173 ראה במאמר לחוכיח במישור, שנדפס בהכרמל (וילנא, ע"י פין, מהר' חדשה), שנה ג (תרל"ז), עמ' 372-385. שם הם יצאו נגדו בעיקר בעניין אתרוגי קורפו, אולם שילבו בדבריהם מעט בנושא האמור. וראה גם בעמ' 388: "וגם אשר רוח בכי' [=בכמה מקומות] את ד[נכר] הגאון החסיד רבן של ישראל אדמו"ר הגר"א ז"ל מפ"ק בשתי ידים, וכי' המחבר במכתבו אלי ע"ד [=על דבר] תגותיו של הגר"א ז"ל בכ"מ כי נתן ח"ו מקום בזה כ' יבאר הכל במק"א באורך איה כי לא הבין את ד"ק של אדמו"ר הגר"א ז"ל באמת בכל מקומו. אולם לא מצאתי היכן ביאר זאת. בהכרמל, שם, עמ' 437 ואילך, פרטנו מאמר בשם 'דברי המלואים', בו יש שוב דיון באותם עניינים, אבל אין הוא מדבריהם, אלא הם מצטטים שם מכתבים מגדולי ישראל. וגם שם בעמ' 445, בהערה, הוא על כמה מקומות

שהצביעו על טעויות מסוגים שונים בליקוטיו, ואין זה מענייננו כאן.¹⁷⁴ אולם באחד המכתבים מצאנו התייחסות גם להגהות הגר"א, והיא חשובה לנו:

ובהשגות המחבר הג"ל על רבינו מאה"ג¹⁷⁵ הגר"א ז"ל כתב הרכה נגד כבוד הגר"א ז"ל בכ"מ ומדקדק עליו בדקדוקי עניות לבד אשר אין מהצורך להשיב עליהם כלל, וגם במהלליו את רבינו הגר"א ז"ל התבאר כגודו כ' וכאילו היה חלילה אחד מחבריו... ואיזה השגות אשר על הגר"א ז"ל מהיותר נמרצות שבחיבור זה נציג כאן לדוגמה והיו למבחן על השאר... ובכ"מ תלה דברים זרים בפירוש הגר"א ז"ל, אשר לא יטעה כל המתחיל ללמוד לפרש כזאת...

ביקורת על ר' גרשון על שכתב כנגד הגהות הגר"א שמענו גם מפי ר' סענדר פאליר:¹⁷⁶

ספר הדעת על מסכת כלים בא יבא בדעת ברורה, לבאר איזה דברים בדברי רבינו הגר"א מוילנא, בספרו אליהו רבא על סדר טהרות, ואגב יתבאר בו עוד כמה דברים, ברמב"ם והר"ש והרא"ש והתוס' יר"ט, ממה שהקשה עליהם בספר ילקוט הטהור וסדרי טהרה הנדפס מחדש...

המחבר יישב את השגות ר' גרשון על דברי הראשונים ועל דברי הגר"א.¹⁷⁷

גם ר' ברוך ברודא יצא נגד ר' גרשון, ובדברים חריפים:¹⁷⁸

ועל של עתה באתי כי זה לא כביר נדפס ילקוט על מס' כלים, בו אסף ולקט... והנה בעברי על פני דבריו באיזה מקומן ראיתי כי יצא בילקוטו באבני נגף נוכח תורת הגר"א ופגע ונגע בכ"מ בכבוד רבינו הגר"א ומשיג על דבריו בעזות וחוצפה מאד, ושמתי עיני על השגותיו ומצאתי ראיתי כי מלבד שאין קטן ערך כמוהו ראוי להתוכח עם האר' אר' דבי עילאה הגר"א ז"ל, בר מכל דין לא הבין ולא רצה להבין דברי הגר"א הקדושים רק שנאה וחוצפה מדברת מתוך גרוננו, וכדי שלא יאמרו הבריות מדשתקו רבנן על עזותו של המלקט הזה מסתמא אן[ן]דרי אודו לו, לזאת מצאתי חובה אגא זעירא דמן חברייא להראות לעיני כל שגיאותו של המלקט הזה ואין נכשל ביהדותו זאת עד שכל מקום אשר חפץ להשיג על רבינו הגר"א, חכמתו המעט נסתלקה ממנו ולא הבין אפילו פשט הפשוט שבדברי הגר"א ז"ל, ומהמעט המקומות שאציג פה יקחו הלומדים רא' על כל השגותיו שדברי תהו ובהו הם.

שבהם לקח מדברי אחרים, וסיימו: "ויבאר במק"א עור איה". ולא מצאתי.

174 וראה גם בהכרמל שם, עמ' 288, ועמ' 460, וכן חמגי, יט (תרל"ז), עמ' 365, וזעזות של חכמים אחרים על דרך הליקוט ואי חזרת שמות האומרים.

175 כיגיל משמעות הביטוי היא מאור הגדול, ואולי כאן משמעותו מאור הגולה.

176 בספרו ספר הדעת על מסכת כלים, וורשא, תרל"ז, בשער הספר. גם ר' משה פרלמטר בשו"ת אכן חשום, פיעטקוב, תר"ע, י"ד סי' לב, השיב לאחד מתלמידיו ר' גרשון: "אף אם אני לא אדע ליישב תמיהת רבו לא אחליט עוד שהגר"א ז"ל טעה בדברי, ואח"כ הוכיח שר' גרשון טעה באותה השגה.

177 בדף יא ע"א, סי' מז, כתב: "ידיעתי שהס' [פר] הג"ל כל כוונתו רק לזכות דברי הגר"א."

178 בספרו בית עקב, ירושלים, תרמ"ד, בהקדמה. בספרו כתב כמה דוגמאות להצדיק את המזות הגר"א.

1. הגהות הגר"א ותקנת רגמ"ה

מקום נוסף שבו ביקר ר' גרשון את הגהות הגר"א, ודבר תשובתו של ר' ברוך ברודא, יש בהם צניין לתקנת רגמ"ה. ר' גרשון כתב:¹⁷⁹

וראיתי להגר"א שהגיה הרבה בברייתא זו ומפרש לה ע"פ הגהתו, ומלבד שאין דעתי נוחה מזה לשבש גירסת ספרים ישנים ובפרט שהגיה כן בר"ש ז"ל, ואם נבא להגיה כ"כ הרבה ח"ו אתה נותן תורת כל אחד בידו.

וזו תשובת ר' ברוך:¹⁸⁰

הנה הוא עלה בדעתו המשובשת שהגר"א הרבה להגיה גרסות חדשות מסברא בעלמא מחמת דקדוק קל וחלוש, והנה הגר"א בביאורו על יו"ד סי' רע"ט סק"ב כתב וז"ל: והגהת ספרים מסברא עבירה גמורה היא ע"ש, וא"כ איך פה קדוש כמוהו יסתור דברי עצמו, אך כבר העידו תלמידיו הגאונים ז"ל ששמעו מפה קדוש הגר"א שלא חידש שום הגהה וגירסא חדשה עד שהיה לו כמה וכמה ראיות ברורות מש"ס ע"ד [=על דרך] הנגלה ויותר ע"ד הנסתר כמ"ש בהקדמת ספרא דצניעותא ובהקדמת פאת השולחן ותקלין חדתין, וכבר העידו כל חכמי הדור של הגר"א שעל טיפת דיו של הגר"א צריכים לישב ולעמול שבעה נקיים.¹⁸¹

דבר ר' ברוך דורשים הסבר.

עד עתה ראינו, בפרק חמישי, כי לפי ר"ת אפשר להגיה אם מסתמכים על נוסח הנמצא בספרים ישנים. ברם, לפי דברי ר' ברוך, אפשר להגיה אף אם אין לפנינו ספרים ישנים. צא וראה שר' ברוך הצדיק את הגהות הגר"א, ולא ציין כי היו לפני הגר"א מקורות ישנים. לדבריו הגר"א הגיה על יסוד ראיות שהיו לו. רוב הראיות הללו לא נתפרשו בדברי הגר"א. אולם עד כמה שנתפרשו ראיות אלו בדבריו, אנו רואים כי הן ראיות פרשניות. לאמור, יש בפנינו קשיים פרשניים בהבנת הסוגיה, ועל פי הנוסח המוצע ע"י הגר"א, יוסרו הקשיים הללו. למעשה אלו הן הגהות מסברה, להן התנגד רגמ"ה. גם הרמ"א בשו"ע, וגם הגר"א עצמו בביאורו שם, התנגדו להגהות מסברה. א"כ על מה מבוסס יסוד ההיתר של הגר"א להגיה. לפי דברי ר' ברוך עולה כי שני נימוקים יש להיתר להגהות ע"י הגר"א. האחד, ריבוי הראיות של הגר"א. השני, עוצמת הראיות, שהיה הן ברורות על יסוד הנגלה והנסתר גם יחד. מובן שאלו דברים שאין להם שיעור, שהרי לא נתפרש כמה ראיות יש להביא, וכמה מהן יהיו בנגלה וכמה בנסתר. במלים אחרות, השיקול אם מותר להגיה אם לאו, הוא שיקולו של המגיה עצמו על פי הכרת כוחו העצמי בתורה.

179 סדרי טהרות על כלים, פיעטרקוב, תרל"ג, דף צא סע"ב.

180 בית יעקב, דף ו ע"ב.

181 המליצה לקוחה מרבך הריז"א בשו"ת יוסף אומץ, סי' פ (וחזר עוד על מליצה זו בספריו האחרים, ראה דברי ר"ח סופר בספרו ברית יעקב, ירושלים, תשמ"ה, עמ' ז הערה ט, ואין להאריך בה כאן): "רש"י דל כל אות ועל כל טיפת דיו יושב שבעה נקיים". הדברים דומים, אף שכוונתם שונה.

התייחסות אחרת לשאלה זו, דהיינו על יסוד מה הרשה הגר"א לעצמו להגיה, שמענו גם מתלמידו ר' ישראל משקלוב, בהקדמתו לפאת השולחן:¹⁸²

הנה ראיתי חובה עלי לבאר בענין הגהותיו וגרסותיו החדשים, שהייתי תמה בראותי לר"ת בהקדמתו לספר הישר, שהרבה להשיב על אחיו הרשב"ם ז"ל, שהרבה להגיה בגרסות חדשות בגמ' כו' ע"ש, וגם בהגהות מרדכי פ"ג דשבת ד"ה כך נמצא בס' ישן וז"ל יש מהם מגיהים... ולזרז מרה במגיהי הספרים ע"ש. וכי תימא לא נתגלה ספר הישר בימי רבינו הגאון ז"ל,¹⁸³ הלא בהגהות מרדכי היה רבינו הגאון בקי בע"פ. אגא דאמרי וכך נראה לפע"ד, כי ודאי ידע כ"ז וה"ג [=כל זה רבינו הגדול] ז"ל, שהרי בביאורו על ש"ע יו"ד סי' רע"ט ס"ק ב כתב וז"ל ואין להגיה... הרי ידע לה רבינו, וא"כ למה הגיה בירושלמי ותוספתא הרבה מאד. אלא כך נראה לי, כי כל דברי הר"ת והרגמ"ה והרמב"ן על הגהות תלמוד בבלי דווקא אשר מיום שנחתם ש"ס בבלי שמשו בו רבנן, סבוראי וגאונאי, קמאי ובתראי, סלסלוהו הדרוהו ומסרו פא"פ [=פה אלא פה] מרב לתלמידו, מפני דאנן פסקינן כבבלי נגד הירושלמי דכתראה הוא טובא שנחתם ע"י רבינא ורב אשי, ולאורו נלך בכל אמרותיו הטהורים, והיטיב דק דקדקו בו, ודייקי וגמרי מפי רבן בגיירסתו הנמסר לו מרבך, גרסות נקיים וברורים ולכן החמירו להגיהו ולתקנו. אבל בש"ס ירושלמי,¹⁸⁴ דקדים מאה שנים, ותוספות¹⁸⁵ דקדמי טובא מפני שאין מורין מן הירושלמי והתוספות לא דקדקו וגמרו ב' כ"כ, ולא השתמשו בו רבנן קמאי כ"כ לבררו וללבנו, ועלו בו קמשונים ושיבושים רבים.

ועוד טעם נכון, כי בימי הראשונים ובעלי תוס' לא היה הדפוס עדיין, והרי גמרי תורה שבע"פ פא"פ, והרי הדרי מאה וחד זמני והוא דמי כמאן דמנח בקופסייהו

182 מעניין שר' ברוך ברודא, המציין את הקדמת פאת השולחן, כפי שראינו לעיל, אינו מביא את תשובת ר' ישראל ביחס לשאלת הגהות הגר"א, או שהוא סבור שתנאים אלו שהוא הזכיר הם למעשה גם עיקר תשובתו של ר' ישראל.

183 ספר הישר נדפס לראשונה בוויין, שנת תקע"א, ראה ראש פרק חמישי, והגר"א נפטר בשנת תקנ"ח.

184 אבל ר' משה ליב ליטש דתוכים כתב בהקדמה לספרו מתא ירושלים, פרשבורג, תרל"ה, שאיסור רגמ"ה בדבר הגהות ספרים חל גם על תלמוד ירושלמי, ובעל קרבן העדה אף שהרבה להגיה לא הגיה בגוף הירושלמי אלא כתב את ההגהות רק בפירושו, וכנ"ל זה לא אסר רגמ"ה. וחזו ממשיך: יזכר שאר המפרשים הנ"ל (כוונתו לרי"א פולדא ולבעל פני משה) כי ידעו כי קצור קצרה ידם בו מגורל עומקו, לכן עשו ההגהות רק בפירושו ולא בו כלל וכלל". אין הוא מזכיר כאן את פירושו של הגר"א ואת הגהותיו. אמנם בהמשך דבריו כתב: "אבל כל זמן שלא זכינו לכיאת אליהו ונביא ומלך משיחנו חלילה לנו להגיה כפי דעתנו ואפי' אדם גאון [ההדגשות במקור. יש"ש] בגמטרי' סי' (מסכתו) [סוגריים אלו במקור] ששים תמה מלכות ר"ת שם ב"פ [הגרש נמצא במקור ולא נתברר לי פשוט] ערוכות, יוסיף על מספר גאון אחת לגרעון, ויהיה במספר אין ידע כי שכלו אפס ולא יושב נוסחות". נראה שהמחבר רמז כאן שהגר"א לא נהג כהלכה הואיל והגיה בירושלמי עצמו, ומפני כבוד הגר"א לא כתב זאת במפורש.

185 היינו תוספות-תוספתא, וכן בהמשך דבריו מצינו שכתב כן, וכוונתו לתוספתא.

ובכסייהו ולא הוו רבו שיבושים, אבל בזמן שנתגלה הדפוס וכל הלימוד בספרים נדפסים ובטלו השקדנים בגירסא למיגרס ולמיחזר הרבה, וחזינו דשיכחי שיבושים רבים דעילי ממעשה אומנות הדפוס, שהאומנים ע"ה [=עמי הארץ] ומלבם מוסיפים לפרש התיבות הכתובים כר"ת כרצונם כזדון ובשגגה, ויש חסרונות וחילופים משורה לשורה ומאותיות ותיבות המשתנים בקל, ובפרט בירושלמי ותוספתא לא גרסי בהו ולא רגילי בלישנא קלילא וקיסא, ודאי דא"א לפרשם בלי הגהות. והכי חזינו לרבותינו הראשונים הר"ש ובעלי תוס' והראב"ד והרשב"א והרמב"ן ז"ל שהגיהו בירושלמי ותוספתות גם בזמנם... וכבר כתבתי בהקדמתי לספר תקלין חדתי ששמעתי מפה קדוש הגאון האמיתי כמוהר"ח ז"ל מוולאדין ששמע מפי רה"ג שלא חידש שום הגהה עד שהיה לו ראיות ברורות מתושבע"פ לא פחות מט"ו מקומות, ובנסתרות עד ק"ן מקומות... ואם לא נתגלה לנו כל טעמיו נקוט מיהא חדא, או תרין טעמי ברירי הנגלות לנו וממקומו מוכרע.

שמענו מדבריו כי החרם של רגמ"ה חל רק על התלמוד הבבלי. הוא מנמק זאת בכך, שהיות שהתלמוד הבבלי הוא הבסיס לקביעת ההלכה, הרי שכל הדורות עסקו הראשונים בתלמוד הבבלי ודקדקו בדבריו והביאוהו לשלמות, ולכן הנוסח שלו מדויק ומוגה. ברם בתלמוד הירושלמי ובתוספתא לא עסקו, שהרי אין אנו קובעים לפיהם את ההלכה, ולכן הנוסח שבו לא נשמר ונפלו בהם שיבושים, וממילא מותר להגיהם.

נראה כי ר' ישראל חש שתשובתו אינה מספקת באשר לדרכו של הגר"א, שהרי הגר"א הגיה גם את הבבלי. לכן חידש ר' ישראל נימוק נוסף. נכון הדבר כי התלמוד הבבלי הוגה במשך הדורות, ונוסחו מדויק. ברם כתוצאה מהמצאת הדפוס, החלו להיווצר טעויות ושיבושים גם בתלמוד הבבלי, שהרי המדפיסים אינם בקיאים בנוסח. נמצא שנוסח התלמוד הבבלי חזר והפך להיות נוסח משוכשך, והרי הוא דומה עתה במצבו למצב שבו נמצאים התלמוד הירושלמי והתוספתא. לאמור, כולם הם ספרים משוכשים, וממילא מותר להגיהם.*

תשובתו של ר' ישראל היא תשובה כללית יותר מתשובתו של ר' ברוך, כי לפי דבריו ההיתר להגיה הוא משום שנשתנו הנסיבות, ואינו קשור רק לכוחו התורני של המגיה. ברור שכדי להגיה יש להיות גדול בתורה, שהרי הוא ציין שלהגר"א היו ט"ו ראיות בנגלה, וק"ן ראיות בנסתר, על כל הגהה והגהה, אבל אין זה התנאי היחיד.¹⁸⁶

הסכמת

הסכמת הרב הגדול הגאון המפורסם מוהר"ר משה מינץ נ"י אב"ד דק"ק אובן ישן.

רבות שבע נפשות אישי ייחלתי, מפני מעללי איש אשר לחרשו יכבד תוכותו, האדון שר האבירים, אנטאן. שמיד כדפיס בקריה סלך רבוינא. אשר שם סתרו ואתגנו קרש, עשות ספרי הרבה בדפוס איך הוקם מחדש, טוב עיני ויפה רואי עיניו יחזו ועפעפו. ישיחו כי הודו והדר פעלו. כליל הוא בהדרו, על כל מדפיס בני דורו, לגנה ברק זהר אותיותיו יאורו נתיבות אור ועונג יופיע כבקר לא עבות, עינים מאירות ונשימחים לבבות. כל הון יקר תמצאנה, ככל אשר הוא עושה וידיו תכצעה, מראשית ועד אחרית ידיו אבונה, עושה מלאכת ה' בלירי, וידיו תעשינה תושי'. כאשר כל אדם חזו ואנוש יכיר בהרבה ספרים אשר על פועל ידיו הופיע בעיר כחוחות ישראל והיו לאור עולם, אותיותיו כמאיתות כוחות, ככפיר והלום, עתה איש בעה שוכע שמחות, וכל הערים יפצחו רינה, כי בהבאת ה' את עמו נתן, בלל האדון הנל אשר בכתו עור לעשות כוונת למלאכת שמים, להרחיב גבול ישראל להנביר אשיות התורה, לקבוע בדפוס ספרי התלמוד בטה אוצר בית הדפוס שלו כחוחם הכנית כליל עפי מעשי ידי אומן פרופס מאמ שטרדאם, כאשר הראה דוגמתו בעלים לתרופה, כל רואיהם ישכרו עוד תפוציה ערי ישראל כטוב מעט צרי אשר הביא יי לידו למען יגהה מורי השניאות בתרי נדרי אשר עיני בית ישראל עליהם הכה הגהות של הגאון המנוח המפורסם בנקיאות בכל אפיקי הש"ס ותוצאותיה, מו' ישעי' פיק. ואחריו יאיר נתיב נגד לתלמי הגהות של הגאון רבן של ישראל החסיד האמתי מו' אליהו ווילנר, כבר נודע עצם בקיאותו בכל הדרי התורה וכשיותיה, הכה כללו המסילה לכתוב לא ינכחן ארחות התלמוד להגיה, וכערה מיומי לא יחס לבטו להיות זרוע ליש אמונים הנל ועזר כצדו היהיה כפי השני ידו בנופו ובמאודו. לא ישלים את איביו, ויחה מריבו, כי קנאו אשר יפגעו בו לעשות כהנחתו ששנא ה' המה, להשיג גבול דערו וזאת תורת האדם. והסכמת נמוסי בני קרם. אהבת רעים והמימי דעים, ואשר יצא לעזרתו ועזרת האדון הנל זכר רב כונו יכיש, ותהלתו ישיעו, יתברך בנפשו ומאדו, וכל כבודו יהי כוית דען. הודו. פי הדבר כנכדו התורה הבע"ח יוס' יב סיון תקס"ה לפ"ק פה אובן ישן הצעיר.

משה מינץ מבראד.

הסכמת הרב הגאון המפורסם האברך מוהר"ר יעקב ארנשטיין אב"ד דק"ק לבוב והקרייז יצ'ו.

אכשר דרא רבים העם המתאיים להיות סביב למשכנותם בהים כלאים ספרי רבי רב. ולהיות כי עפ"י פקודת אדוננו האדיר הקיסר יר"ה, הספרים הנדפסים חוץ לכרינה המה בכל יבואו למרינתו וכמעט המה הנשארם עדיין מספרי הש"ס אשר נדפסו בע"מ ויונא. וע"כ רבים ישוטטו לבקש דבר יי ולא מצאו, וכמעט הנמצאים הכה ביקר גדול, עד שכמעט א"א להשיגו, כעת נדרשתי לאשר שאלתי, נמצאתי לאשר בקשתי האדון הגדול אנטאן שמיד ק"ק פרויזלענירט בוכדחקר בע"מ ויונא ע"י אמצעי ה' ההרנני הספג החכם השלם העניד מוהרר ואב דוב שיק סק"ק ואמטש, לאשר עלה על לב להדפיס מחדש ספרי הש"ס, וכפי דברי הרבני הנל נשלח כבר להאדון הנל הגהות מתגאון האמתי החסיד המפורסם מוהרר אליהו ווילנא. ולהכנים על גוף הענין, דבר שפנים בזה אך למותר, ולגדור נדר בזה מבלי להדפיס שנית, מלבד כי עפ"י פקודת אדוננו קיסר יר"ה, חלילה, לנו מעשות כדבר הזה. מה גם כי איך תרבי בכך, אמנם לאשר נשאלתי על הענין, אם לא יהיה בדבר חשש איסור כי לא כלתה עדיין זמן החרם מהדפסת הש"ס כדה"פ לזאת באתי להודיע כי אין מיושם בדבר הזה חלילה, מאחר שהספרים הנדפסים חוץ לכרינתו המה בכל יבואו למרינתו, איה איפה יאסר לו לדפוס הספרים פה? כיצא נדבר תראה בהסכמת הגאון בעל כנסת יחזקאל בהדפסת הש"ס דפוס ברוין שנת תצ"ד. וכהנה רבות כטעמי היתר לכל יחול החרם ע"י, ומעשה כל המקרים לקנות הש"ס הנל הוא מוטב לכרכה. דברי אלה לכבוד התורה ולמדידה לשכח יוס' יב סיון תקס"ה לפ"ק פה לבוב:

הק' יעקב דאפ"ק למב ורגליל.

הסכמות להדפסת תלמוד ויין תקס"ו עם הגהות הגר"א

186 ראה עתה דברי אליאך (לעיל הערה 1), עמ' 1188–1189, והערה 59.